

סוחרים הספרים האשכנזים שביקרו בתימן בשנים תרפ"ז–תר"ץ

אדם בן-נון

תקציר

המאמר שלפנינו עוסק בסוחרים ספרים אשכנזים שנכנסו לתימן בסוף השליש הראשון של המאה העשרים. אנו נתמקד בעיקר ברב שוואגר (1882–1961) יליד עיירה קטנה בגליציה שנקראה הוסיאטין, ובהמשך עקר לווינה. הרב שוואגר הגיע לתימן שלוש פעמים, התערה בקהילה מבחינה דתית, ואפילו ידוע לנו שכובד לשמש כסנדק בברית מילה. וזה בניגוד לסוחרים אחרים שהיו פחות אדוקים בדתם. כיהודי תלמיד חכם, יצר הרב שוואגר קשר אמיץ עם הרב הראשי, הרב יחיא יצחק הלוי, ועם גדולי הרבנים, דן איתם בענייני הלכה ומנהג ואף סיפק להם ספרים שביקשו. המאמר סוקר את מסעותיו של הרב שוואגר לתימן ואת מפגשיו עם בני הקהילה ועם רבניה. לצד הרב שוואגר נזכרו בקצרה גם סוחרים אחרים, כגון הרב אהרן רטר, הרב יעקב הלפרין ובניו, שני אחים ממשפחת דפוס האחים והאלמנה ראם ועוד סוחרים שונים שאין לנו מידע עליהם. בחתימת דבריי הצגתי שלוש גישות שונות המתייחסות לתופעת הסחר בכתבי היד התימנים והוצאתם מגבולות תימן.

מבוא

מקובל להניח שגולת תימן, שהייתה ממוקמת בפינת חצי האי הערבי בדרום מערב אסיה, הייתה מנותקת משאר הקהילות היהודיות בעולם במשך מאות שנים, ומשום כך, נתייחדה משאר עדות ישראל בהוד קדומים הנסוך על פניה. מנהגים רבים עתיקי יומין אשר עריסתם בזמן חכמי המשנה והתלמוד, ובעיקר בתקופת הגאונים והרמב"ם, עברו ונשכחו משאר עדות ישראל במרוצת הדורות, והשתמרו בגולת תימן

עד הדור האחרון.¹ לפיכך תרבות תימן היא אבן שואבת לחוקרים בתחומים רבים, למן נוסחאות כתבי היד המעולים שנשתמרו במשכנותיה, דרך מסורות הלשון התימניות, ואפילו עד לשירה ולמחול.

ואולם, בעת האחרונה יותר ויותר מתגברת ההכרה כי תימן לא הייתה כיריחו, "סוגרת ומסוגרת אין יוצא ואין בא". במאות השנים האחרונות, בעיקר לאחר המצאת הדפוס, חדרו לתימן השפעות זרות מבחוץ. ספרים חדשים מרחבי העולם הגיעו לתימן, בעיקר באמצעות תיירים ושו"רים. ספרים אלו הביאו בכנפיהם את משב רוח הקבלה, השולחן ערוך ונוסח התפילה הספרדי, וכל אלה גרמו לתיקונים ולהנהגות חדשות שהשפיעו על המנהגים, על הפסיקה ההלכתית ועל אורח החיים. לא מעט מנהגים עתיקים נדחקו ונשכחו, ויש אחרים ששינו פניהם והתמזגו עם המנהגים החדשים.

מאמרים רבים התפרסמו ועדיין מתפרסמים על התיירים והשו"רים האלה שפקדו את תימן, ובהם נחשפים האישים האלה בשמותם, וניתן דגש על פעילותם בתימן ועל השפעת הספרים שהביאו איתם. אולם כעת אני מבקש לעסוק דווקא באלו שגרמו לספרים לנדוד בכיוון ההפוך: סוחרים ספרים שהוציאו ספרים קדומים ויקרים מחוץ לגבולות תימן. שמותיהם ופעולותיהם של הסוחרים האלה כמעט שנמחקו מעל דפי ההיסטוריה, ולא נודעו בספרות המחקר עד היום.²

הצימאון לכתבי יד תימניים

בראשית המאה התשע-עשרה נוסדה בגרמניה תנועה אינטלקטואלית שנקראה "חוכמת ישראל". תנועה זו הייתה הראשונה לבחון את מדעי היהדות בכלים מדעיים וביקורתיים. חבריה סברו כי על חוקר היהדות להפנות מבטו לעבר המזרח, שם נמצא בית גנזיו של העולם היהודי הקדום. כתבי היד מן המזרח נעשו מקור התעניינות לחוקרים ולפילולוגים, ומאז החל להתפתח ענף המסחר בכתבי היד המזרחיים. רבים מאוצרותיהם הטקסטואליים של יהודי המזרח עברו לספריות אוניברסיטאיות ולאומיות וכן לספריות פרטיות של אספנים. מטבע הדברים, היו יחסי גומלין בחוט

1 חוקרים רבים עמדו על העובדה שחלק נכבד ממורשתה התרבותית של עדת תימן מקורו בבבל, בתקופת הגאונים. עד לדור האחרון, ניתן למצוא דפוסי חיים ומנהגים שנשתקעו בתימן ומקורם ביהדות בבל. גם מסורות הלשון שנהגו בתימן, בבליית הן ביסודן.

2 כתבתי "כמעט", מאחר שחלק משמות הסוחרים נזכרו בזיכרונותיהם של יהודי תימן. ולאחרונה אצל נח גרבר, אנו או ספרי הקודש שבידינו, ירושלים תשע"ג.

המשולש של סוחריו הספרים, החוקרים³ והספריות (בעיקר אלה שבאירופה). כלומר היה כאן תהליך שהפריה את המדע. גם תימן שימשה כר פורה במילוי הצורך האינטלקטואלי הזה.

נראה שהחלוץ שהוציא את טבעה של מסורת תימן בעולם, ופתח צוהר לחקר נכסי הרוח והתרבות של עדת תימן, היה השד"ר הירושלמי ר' יעקב ספיר.⁴ תרומה אדירה הייתה לשליחותו של ספיר לתימן בשנת תרי"ט (1859). את רשמי שליחותו העלה תחילה בעיתון "הלבנון" ולאחר מכן בספרו "אבן ספיר".⁵ שם חשף ופרסם בעולם טפח מארון הספרים של בני תימן, ושיתף את קוראיו בקנייניו בשדה זה. השמועות על מכרה הספרים בתימן עשו להן כנפיים, ופוטנציאל הסחר משך לתימן סוחרים ממולחים, ומהם שרלטנים, שבאו במטרה לקנות או "לגאול" כתבי יד, להוציאם ממקור גידולם ולסחור בהם בעולם המערבי.⁶ אחרי ספיר פקדו את תימן גלים נוספים של סוחריו ספרים, שברובם היו הגונים.⁷

המאמר שלפנינו עוסק בסוחריו ספרים אשכנזים שנכנסו לתימן, ומתמקד בסוף השליש הראשון של המאה העשרים. בתקופה הזו, כעשרים שנה לפני חיסול גולת תימן עם קום המדינה, החלה תנועה ערה של סוחריו ספרים שחדרו לתימן. אלה הפעילו רשת של קניינים ואנשי קשר שדיווחו להם על ספרים, ולפעמים אף רכשו אותם בעבורם. עולי תימן שעלו לארץ והעלו על הכתב את זיכרונותיהם, הזכירו אגב

- 3 שאחדים מהם ניהלו בתי מסחר מקצועיים או חברות הוצאת ספרים.
- 4 יעקב הלוי ספיר (תקפ"ב-תרמ"ה, 1822-1885), היה תלמיד חכם אינטלקטואל ושימש שד"ר לקהילת הפרושים בירושלים במטרה לגייס כסף בארצות המזרח בעבור מוסדותיה.
- 5 סקירה מקיפה ועדכנית על הקשר של יעקב ספיר לתימן ניתן למצוא אצל גרבר (לעיל הערה 2), עמ' 28-51.
- 6 ראו גרידי, בתוך: יהודה לוי נחום, חשיפת גנוזים מתימן, חולון תשל"א, עמ' 19; יוסף [יובל] טובי, כתבי היד התימניים במכון בן-צבי, ירושלים תשמ"ב, עמ' 10-11; ובעיקר גרבר (לעיל הערה 2).
- 7 כאן המקום להזכיר את סוחר הספרים משה וילהלם שפירא שפעל באמצע המאה התשע-עשרה. שפירא נולד כיהודי דתי ממשפחה אדוקה, ובהמשך המיר את דתו והתנצר. הוא היה סוחר עתיקות, שהתפרסם כזייפן עתיקות בינלאומי. בשנות השבעים והשמונים של המאה התשע-עשרה ביקר שפירא בתימן כמה פעמים, ושם שיחד את השלטונות, והוציא בכוח הזרוע כתבי יד מבעליהם החוקיים. סופו שחרב עליו עולמו לאחר שהתגלו זיופיו, הוא איבד את צלילות דעתו, ולאחר מכן התאבד. ראו עליו גרבר (לעיל הערה 2), עמ' 56-58. נראה שזהו "משה בן נתנאל שישב בבית מ"ו אברהם צאלח" הנזכר בדברי הרב יחיא קאפח, מלחמות השם, ירושלים תרצ"א, עמ' מח.

דבריהם סוחרי ספרים אשכנזים שהתוודעו אליהם בתימן. כעת ברצוני להפנות זרקור לאחד הסוחרים שהופעתו עשתה רושם בתימן, הלוא הוא הרב אליעזר ליפא שוואגר.

הרב אליעזר ליפא שוואגר⁸

תולדותיו

הרב אליעזר ליפא בן ר' דוד שוואגר (תרמ"ב–תשכ"א, 1882–1961) נולד בעיירה קטנה בגליציה שנקראה הוסיאטין, ובהמשך עקר לווינה. הרב שוואגר היה חסיד הוסיאטין אדוק, גבאי של רבי ישראל מהוסיאטין, בעל חסד גדול, תלמיד חכם, איש אשכולות וביבליוגרף מחונן. בתחילה פתח בית מסחר ליי"ש, ולאחר מכן הצטרף לגיסו, הרב דוד פרנקל, ויחד הקימו את חברת "דובבי שפתי ישנים". החברה שמה לה מטרה לגאול כתבי יד עתיקים וספרים נדירים ולהוציאם לאור. במקביל הקימו להם בית מסחר לכתבי יד ולספרים מיוחדים "שוואגר את פרנקל". יחד פרסמו קטלוגים בהוסיאטין ובווינה.⁹ עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נשרפה ספרייתם, שמנתה יותר מעשרים אלף ספרים. הרב שוואגר נאלץ לברוח לווינה מאימת גיוסו לצבא הפולני, והמשיך במסחר בספרים. אחר כך חבר אליו שותפו לתקופה מסוימת, הרב יעקב הלפרין (ראו עליו לקמן).

8 הרבה הזכירו את הרב שוואגר, וביוגרפיות שונות נכתבו עליו. גם נכדתו של הרב שוואגר, נילי בן-ארי, אספה שביבי מידע על חייו של סבה הגדול בכלל, ועל ביקוריו בתימן בפרט. כפי שסיפרה לי, תמונת ביקורו של יהודי מעיירה בגליציה, דובר יידיש, לבוש קפוטא (מעיל ארוך בצבע שחור) וקפלוש (כובע) ואינו יודע מילה בערבית, ומטייל לו בערי תימן כשהוא מתקשר רק בעזרת "לשון הקודש", הציחה את דימונה מאז ומתמיד. מפעם לפעם אף ראינה כמה מוקני תימן וחכמיה שהיו בקשרים עם סבה הגדול, ביניהם פרופ' יהודה רצהבי, הרב יוסף צוברי ורעייתו יהודית בת לוי גיאת, הרב שלום גמליאל, חיים חבשוש, פנחס משרקי ועוד. נילי בן-ארי פרסמה כמה רשימות על ביקוריו של סבה בתימן, כגון "ההיה או חלמתי חלום", בטירה [=ביטאון של טירת צבין], גיליון מס' 1, תשרי תש"ן; "חכם אליעזר בתימן – רשמים מביקוריו של מו"ס ר' ליפא שוואגר (1882–1961) בתימן", גיליון איגוד ספרני יהדות (בלוג), גיליון ט; "הביטו אורחות תימא" – חכם אליעזר בתימן, ידע עם לו–לו (תשע"א), עמ' 171–181. במאמרים נפלו כמה וכמה אי-דיוקים בהקשר של תימן, ולכן לא ניזקק אליהם. כאן המקום להודות לנילי בן-ארי שענתה לשאלותיי בנפש חפצה, ואף העבירה לי חומר רב שאספה על סבה, ובו תמלולי ראינות, מכתבים, כתבות, רשימות, מאמרים ועוד. בכל אלה עשיתי שימוש רב, ועליהם הוספתי מקורות שונים מאשר מצאה ידי. כמו כן אוסיף להודות לדידי יואל אושרי, הרב יעקב בן אברהם שרעבי והרב אלישע חן שעברו על טיוטת המאמר והעירו את הערותיהם.

9 ראו למשל רשימת כתבי היד "אוצר כלי חמדה" של מוכרי הספרים שוואגר ופרנקל.

הרב שוואגר עמד על כך שתימן היא מקור חשוב לכתבי יד ולדפוסים עתיקים. חיבת הספרים והרצון לאתר תגליות חדשות גברו על המודעות לסכנה, והוא ביקר בתימן כמה פעמים. נראה שפעם אחת הייתה בשנת תרפ"ז (1927), פעם נוספת (שבה נלווה אליו גיסו הרב אהרן רטר) הייתה בשנת תרפ"ח (1928) ופעם אחרונה בשנת תר"ץ (1930). הרב שוואגר לא דיבר ערבית. הוא ידע רק יידיש ועברית, ובכל זאת, בעזרת העברית האשכנזית שלו, המזכירה מעט את העברית של התימנים, הבינו אותו היטב.

בתחילה התיישב הרב שוואגר בעיר הנמל עדן שהשתייכה לאימפריה הבריטית, והייתה מקום בטוח לתיירים ולסוחרים. ומשם שלח קניינים שירכשו בעבורו ספרים מרחבי תימן, הנתונה תחת שליטתו של האימאם המוסלמי. בהמשך, לאחר שנוכח שבדרך זו לא תצמח לו הישועה, הוא אזר אומץ ונכנס לתוככי תימן והגיע עד עיר הבירה צנעא.

השמועה על הסוחר האשכנזי המציע כסף רב בעבור כתבי יד קדומים עשתה לה כנפיים, ומכל רחבי תימן הגיעו אליו כתבי יד יקרים ונדירים. רק כדי להמחיש את היקף פעולתו של הרב ליפא שוואגר, נציין מה שכתב פרופ' רצהבי: "ברוך" שראיתי כאן בספריית הסימינר לרבנים בניו-יורק נאמר, כי ליפא שוואגר וחותרו¹⁰ דוד פרנקל הוציאו מתימן כ-2000 כתבי יד, שרובם נמכרו לספריית הסימינר"¹¹.

הרב שוואגר לא היה סוחר ככל הסוחרים. לדברי ידו, פרופ' יהודה רצהבי,¹² הוא לא היה סוחר במובן המקובל, הוא היה יותר חובב ספר, והייתה בו הגינות מרובה. המסחר היה אמצעי למחיה בעבורו, ולא תכלית עולמו. מכירת הספרים תפסה אולי עשירית מזמנו. המסחר התנהל בביתו. ההיצע היה מצומצם, וכן מספר הקונים. לא היה כדאי לו להחזיק חנות, חובבי ספר היו באים לשעה, יושבים בניחותא ומשוחחים. היה לו אורך רוח ואהבת הבריות. המחירים שקבע היו סבירים, ואת הרווחים עשו אלה שקנו ממנו. מאחר שמראש נקבע מחיר קבוע והגון, לא הייתה כל התמקחות. אחרי היכרותו הראשונה עם יהודי תימן, הוא לא התרכז רק בספריהם, אלא השקיע את מרבית מעייניו במצבם החומרי של היהודים.

10 נראה ששגה בפרט זה, שכן דוד פרנקל היה גיסו של הרב שוואגר, בעל אחותו.

11 במכתבו לנילי בן-ארי, בתאריך ערב פסח תשמ"ו (23.04.1986).

12 בריאיון לנילי בן-ארי, קיץ תשמ"ה (1985).

התימנים התרשמו מדמותו האצילה של הרב שוואגר. ראו למשל את תיאורו של חיים צדוק,¹³ שהקדיש בספרו "באהלי תימן" כמה עמודים ל"קונה הספרים העתיקים":

לעירנו הגיע יהודי בעל גוף ועב-זקן¹⁴ בגיל ששים לערך,¹⁵ אשר דיבר עברית בהברה אשכנזית. שפת עבר זו בהברה אשכנזית היתה קשה לנו להבנה, אף על פי כן זו היתה הדרך היחידה לקשר ולשיחה עם האיש. לדברי רבני העיר שאירחו אותו, ואף ניהלו עמו שיחות בדיני תורה מנהגים וכו', היה האיש תלמיד חכם ונמנה על קהל החרדים שבארץ הקודש. בסובכו בערים ובכפרים השונים ברחבי תימן, התעניין בעיקר בכתבי יד עתיקים, ובמידה מסויימת גם בכלים מלאכת מחשבת.

בצנעא העיר שהה תקופה ממושכת. בעוברו ברחובות קריה, היינו מתקהלים סביבו ומקיפים אותו, ונהנים מהיצור המיוחד, השמן והבריאה שהיה לבוש פרנזי,¹⁶ ובעיקר שהוא יהודי. חזותו שופעת הבריאות, עורו הלבן וזקנו האדמדם, וכן לבושו המהודר והנקי, מילאו אותנו גאווה מצד אחד, על כי לא אלמן ישראל וכי מלבדנו אנו הנתונים בגלות משפלה, ישנם יהודים בני חורין

13 חיים בן עזרי צדוק (צאלח) נולד בצנעא בשנת 1915 ועלה ארצה בשנת 1930. בשנת 1945 נשלח מטעם הסוכנות לעדן ולחימן כדי לסייע לעולים שנתקעו במחנות באזור עדן, וייסד בית ספר מתקדם בצנעא. חיבר את הספרים "באהלי תימן", "משא תימן" ו"מן המיצר". ראו עליו אדם בן-נון, בתוך: אילה בר, "אני מדברת יהודית – זיכרונות יהודית צובירי", תהודה 37 (תש"ף), עמ' 169, הערה 57.

14 תרגום המונח הארמי "עֲבָדָא" שכבר התקבל בעברית, במשמעות בעל זקן עבה ומגודל.

15 כך היה נראה בעיניהם. למעשה הרב שוואגר היה אז בן 48.

16 קטע זה צוטט אצל הרב יצחק הלוי, איש ימיני, ג, בניברק תשע"א, עמ' תרח. שם בהערה 206 נכתב: "צרפתי, כלומר לבוש אירופאי. כל עמי אירופה נקראו כך בתימן, על שם צרפת [...]". למעשה צריך לומר פרנזי (فرنجي), וכן כתב חיים צדוק, באהלי תימן, תל-אביב תשמ"א, עמ' 67. משמעות המונח פרנזי היא "עם זר", כמו שכתב אבישור, מילון לערבית היהודית החדשה הכתובה והמדוברת של יהודי עיראק: 1600–2000, ג, תל אביב תשמ"ב, עמ' 310. וראו שם שהביא דוגמות מהרס"ג ועוד. על אלה יש להוסיף שני שירים מהדיוואן התימני: "יא מרחבא אליום" לרבי יצחק בן ית ו"יפה צביה ראת עיני" לרבי שלום שבזי. המונח שימש לכל מי שבא למדינות ערב מהמערב, בעיקר אירופאים. ראו למשל עצטה, חיי יוסף, תל אביב תשמ"ז, עמ' 60: "סיגל לו הרבה ממנהגי המערב, נעשה 'פרנזי'; שמעון אביזמר, אבק ומאבק, חמ"ד תשס"א, עמ' 144: "וביקשתי תספורת 'פרנזי', הלא היא תספורת אירופית". אגב אעיר, שבעבר מצאנו "פרנזייה" כשם של אישה, אך הוא כבר לא היה מקובל בדור האחרון. ראו הרב יוסף קאפח, הליכות תימן, ירושלים תשמ"ז, עמ' 84 הערה 64.

החיים בארץ ישראל. מאידך, אם כאלה הם היהודים הדרים בארץ ישראל, הרי כדאי המאמץ להגיע אליה, כל מנת לזכות בחיי רווחה וזקיפות קומה.¹⁷

גם בהמשך הזכיר צדוק את הילוכו הזקוף והגאה של הרב שוואגר.¹⁸

הרב שוואגר התפלל עם היהודים המקומיים, סעד אתם, והשתלב בתוכם. הוא לא רצה להיבדל בהתנהגותו. כמו שסיפר חיים חבשוש,¹⁹ כשהתארח הרב שוואגר בבית משפחת חבשוש בשמיני עצרת, רצו להגיש לו את האוכל בכלים מיוחדים. אך הוא סירב להיות יוצא דופן, ואמר שברצונו להיות כמו כולם.²⁰ גם הגב' יהודית צובירי בת לוי גיאת,²¹ כתבה בזיכרונותיה:²² "הוא היה אצלנו בבית שלושה חודשים, הוא היה אוכל מה שאנחנו אוכלים, אבל הוא לא היה יכול לשבת על המזרונים. אבי חיפש כסאות בשביל שיוכל לשבת".

מטבעו היה הרב שוואגר איש שיחה נעים שקשר קשרי ידידות עם רבים. חיים חבשוש זכר אותו לבוש קפוטה וחבוש מגבעת. לדבריו, הוא היה נראה מכובד, והיה אדם חברותי שהתרועע עם כולם. גם הגב' יהודית צובירי, הדגישה שהרב שוואגר התחבב מאוד על משפחת גיאת, והתענג מאוד מהאוכל התימני החרף.

יחד עם זאת, כדרכו של תלמיד חכם, לא כבש הרב שוואגר את תוכחותיו. כמו שנציין לקמן, פעם העיר על סוכה שהייתה נראית בעיניו פסולה, פעם העיר על הכרית המוכתמת של התינוק, ואף עורר את ראשי הקהל לשים לב יותר לעניינים. הרב יוסף

- 17 ראו צדוק (שם), עמ' 34-37. קטע זה הועתק אצל הרב יצחק הלוי (שם), עמ' תרו-תרט. שם נוספו הערות מאת המהדיר.
- 18 ראו צדוק (לעיל הערה 16), עמ' 37.
- 19 חיים בן אהרן בן סלימאן חבשוש נולד בסביבות תרס"ה ונפטר בשנות השמונים. היה בא כוח משפחת חבשוש בעדן ביבוא וביצוא סחורות לתימן וממנה ובעסקי הבנקאות שלה. היה מגיע למשפחתו בצנעא ממועד למועד. השתדל כמידת יכולתו לעזור לרבים מפליטי תימן התקועים בעדן בעצה, בהדרכה ובהלוואה. עלה לארץ בשנת 1945.
- 20 כך אמר לנילי בן-ארי בריאיון בשנת תשמ"ה (1985). גם שאר העדויות ממנה בהמשך המאמר נדלו מהריאיון הזה.
- 21 יהודית צובירי בת לוי גיאת (נולדה בערך בשנת תרפ"ב, 1922). אביה, לוי גיאת, היה תּמּר במקצועו, הסתובב ברחבי תימן לכל מיני משימות הובלה וליווי אנשים (כעין מורה דרך) כשהוא רכוב על חמורו. גם את הרב שוואגר הוא ליווה במסעותיו, כמו שנציין בהמשך. יהודית היא אשת הרב יוסף צובירי זצ"ל (ראו עליו להלן).
- 22 ראו בר (לעיל הערה 13), עמ' 153. וכן אמרה לנילי בן-ארי בריאיון בסביבות שנת תשמ"ה (1985). גם שאר העדויות ממנה בהמשך המאמר נדלו מהריאיון הזה.

צובירי²³ כתב, כי כששהה הרב שוואגר בצנעא, סיפר להם שיצאו עוררין נגד מחבר ספר "חמדת ימים"²⁴, שהוא נמנה עם תלמידי שבתאי צבי. הרב צובירי, שהיה אז נער בן ארבע-עשרה, השיב לו תשובה בכתב.²⁵ בהמשך אף קנה ממנו הרב צובירי מחזור ויטרי וסידור רב עמרים גאון.²⁶

הרב שוואגר נקשר ליהודי תימן. גם לאחר שעלה ארצה (בשנת 1933) והתגורר בתל אביב, הוא לא ניתק את קשריו עם בני הקהילה התימנית, עד יומו האחרון. מפעם לפעם הלך לשוק הכרמל שהיה סמוך לביתו, כדי לקנות זחוק (=סחוג) וחילבה שאותם למד לאכול בתימן.²⁷

במכתב מתאריך י' בטבת תשמ"ו (22.12.1985) כתב פרופ' רצהבי לנילי בן-ארי

כך:

ואגב, נזכרתי בפרט שלא סיפרתי לך עליו. אחר מלחמת העולם השנייה, יזמו בגרמניה הוצאת התאג' התימני שהופיע בירושלים בשלהי המאה הי"ט,²⁸ בדפוס צילום. אלא שקשה היה להם להשיג עותק ללא פגמים כדי להתקיין צילום על פיו. הם פנו לר' ליפא ואני זוכר יפה שהסתובבתי עמו ב'כרם התימנים' כדי למצוא עותק מתאים לצורכי צילום והדפסה.

בכ"ג שבט תשכ"א (09.02.1961) נפטר הרב שוואגר מסרטן הריאות, וחבריו התימנים מ'כרם התימנים' היו הראשונים שבאו לבית המשפחה וביכו את מותו.

23 הרב יוסף בן יעקב צובירי (תרע"ו-תש"ס, 1916-2000), הרב הראשי לעדת התימנים בתל אביב-יפו. ידיו רב לו בחוכמת הדקדוק והמסורה. חיבר ספרים חשובים, ובהם "מסורת מדוייקת" על כל התנ"ך ו"מסורת מפורשת" על נוסחאות תרגום אונקלוס על התורה ויונתן בן עוזיאל על ההפטרות, סידור כנסת הגדולה על פי נוסח שאמי, ועוד חיבורים רבים בענייני הלכה ומנהג שיצאו לאור.

24 "חמדת ימים" הוא חיבור שנכתב על פי קבלת האר"י, ולא ברור לחלוטין מי הוא מחברו. אין להחליפו עם החיבור "חמדת ימים" של רבי שלום שבזי.

25 פורסמה בתוך: הרב יוסף צובירי, סדור כנסת הגדולה עם אמ"ת ויצ"ב, ב, תל אביב תשמ"ו, מבוא, עמ' 2.

26 כך סיפר הרב יוסף צובירי לנילי בן-ארי בריאיון בסביבות שנת תשמ"ה (1985).

27 לדברי הרב צובירי, לאחר שעלה ארצה פגש את שוואגר בשוק הכרמל. בהזדמנות אחרת הזמינוהו לביתם בחול המועד סוכות, והלה התארח בסוכתם יום תמים.

28 בשנת תרנ"ד-תרנ"ט (1894-1899). על הדפסת התאג הזה ראו שמעון גרידי, "הדפסות ראשונות של עולי תימן", בתוך: שלום סרי (עורך), סעי יונה - יהודי תימן בישראל, תל אביב 1984, עמ' 87-97. אגב נעיר ששם נכתב בטעות שהחלק השני נדפס בשנת תרס"א, ולא היא.

דרך איתור המידע

פרופ' יהודה רצהבי התוודע לשוואגר בארץ ישראל בשנת 1940, ומאז נקשרה ביניהם ידידות אמיצה. פרופ' רצהבי היה מעדכן את הרב שוואגר בכתבי יד שניתן לרכוש אצל יהודי תימן, ואילו הלה אפשר לו לעיין בכתבי היד שהיו ברשותו בטרם העבירם לקונים.

במכתב מתאריך כ' באלול תשמ"ה (12.09.1985) כתב רצהבי לנילי בן ארי: "הכרתי את סבך יפה, ויכול אני לספר לך עליו ואף לכוון אותך למשפחות שהתארח אצלן בתימן והן יודעות לספר על ביקורו שם". ואכן פרופ' רצהבי כיוון אותה למשפחת חבשוש ולמשפחת הרב יוסף צובירי ורעייתו יהודית בת לוי גיאת. בהזדמנות אחרת (י' בטבת תשמ"ו) כתב לה פרופ' רצהבי כך: "אמרתי לך בשעתו שאין לי ספק שבתקופת שהותו בתימן היה נושא לשיחת הבריות שאינם רגילים ביהודי בעל צורה, ירא ושלם, שלא מבני עדתם, ובודאי שהזכירוהו במכתביהם שכתבו לקרוביהם בארץ".

מסתבר שזקני תימן זכרוהו גם יותר מיובל שנים לאחר ביקורו.²⁹ מעט מבני תימן שעלו ארצה והעלו את זיכרונותיהם על הכתב הזכירוהו אגב דבריהם באופנים שונים: "חכם אליעזר",³⁰ "שוואקר",³¹ "שיפאגר",³² ואפילו "החכם אליעזר זיפאגר".³³ להלן נסקור את מסעותיו של הרב שוואגר לתימן ואת מפגשיו עם בני הקהילה ועם רבניה.

29 גם אני שמעתי מבני הדור השני, ששמעו מזקנים על דמותו של הרב שוואגר. הרב משה יצחק הלוי הזכירו לנכדו הרב איתן יצחק הלוי, הרב יוסף קורח סיפר עליו לרב אהרן קאפח, הרב יוסף צובירי סיפר עליו לרב יעקב בן אברהם שרעבי ועוד.

30 ראו צדוק (לעיל הערה 16), עמ' 87.

31 הרב יוסף שמן, בתוך: יהודה רצהבי, "חיי התימנים לר' יוסף שמן", ידע עם יז (תשל"ה), עמ' 61. יובאו דבריו לקמן. יש לציין כי בני מרכז תימן מבטאים את האות ק כמו ג במבטא הישראלי, ועל כן כשהם שמעו "שוואגר", המירו זאת בכתיבתם ל"שוואקר".

32 כך במכתבים רבים שמצאתי בארכיון של יהודי תימני ששימש כקניין של הרב שוואגר, ובהם רשימות ספרים לצד מחיריהם. ממכתבים אלו אנו יכולים ללמוד על שיטת העבודה, המשא ומתן ועוד. במקום אחר ארחיב על המכתבים האלה, ועוד חזון למועד. יש לציין כי הוחלפה לכותב האות ו (במבטא הישראלי) באות פ, בהשפעת הערבית.

33 מרדכי יצהרי, חיים סוערים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 99. ידידי יואל אושרי העירני כי ליבו אומר לו ש"זיפאגר" זהו שיבוש של השם "שוואגר". ואכן לאחרונה נחשפתי למכתב המקורי ואכן נכתב שם "שיפאגר". לצד החילוף הפונטי של האות ו באות פ שנזכר לעיל, החילופים של ש ב- ז ושל ר ב-ד הם חילופים גרפיים. כלומר הם נכתבו אל נכון, כי בהדפסה נפלה טעות בפענוח.

ביקורו הראשון בתימן בשנת תרפ"ז – שהותו בתואהי שבעדן שלום מדינה³⁴ הזכיר כמה פעמים את ר' אליעזר ליפא שוואגר.³⁵ מכתביו עולה כי בתחילת שנת תרפ"ז (סוף 1926 ותחילת 1927), כשהיה שלום בן אחת-עשרה שנה,³⁶ התגורר הרב שוואגר באזור המודרני של עיר הנמל תואהי בקומה שנייה בבית הסמוך לבית דפוס קטן שבו עבד שלום בסידור אותיות. כשהאב משה מדינה היה מגיע מדי ערב לאסוף את בנו מבית הדפוס, הוא היה מקדים כשעה, ובינתיים שוהה במרפסת ביתו של הרב שוואגר ומגלגל איתו שיחה על תימן, ועל כתבי היד שניתן למצוא שם וכו'. גם הבן שלום הרבה לבקר בביתו של הרב שוואגר ועיין בספריו העבריים. לדברי שלום מדינה, הרב שוואגר היה אדוק בדתו, וביקש מהילד שלום, שבכל בוקר ידאג להביא לו חלב עיזים שנחלב בנוכחותו של שלום לתוך כלי שקיבל מבעוד מועד מהרב שוואגר. על הילד שלום היה להרתיח את החלב בביתו, ולהביאו לרב שוואגר בשעה שבע בבוקר בדיוק. מעבר למחיר החלב העניק הרב שוואגר לשלום גם קופסת אננס קטנה תוצרת איטליה.

הרב שוואגר סיפר למשה מדינה, כי הוא שכר בחור צעיר, צייד אותו בכסף רב, וביקש ממנו לקנות בעבורו כתבי יד לפי רשימה שניתנה לו. את ההסכם ביניהם עשו בפני בית דין עדן. הצעיר בזבז את כל הכסף במשך ארבעה חודשים, והביא לרב שוואגר ספרים שלא התבקש להביא, ממה שמצא בגניזות. הרב שוואגר תבע את הצעיר לדין תורה בבית דין עדן, והצעיר התחייב להחזיר לו שני שלישים מהכסף שקיבל. לדברי מדינה, הרב שוואגר סיפר שהסיפור היה לפני שלושה חודשים. מאחר שכך, ביקש הרב שוואגר ממשה מדינה להיכנס לתימן ולהביא לו כתבי יד.

34 שלום בן מוסא מדינה (תרע"ה-תשס"ג, 1915–2002), נולד בצנעא בירת תימן, ועלה ארצה בשנת תרצ"ה (1935). שלום היה סופר מוכשר שחיבר ספרים, כתב מאמרים וחיבר שירים ואף ערך ספרים לאחרים. היה ממייסדי כתב העת "אפיקים". בגב הכריכה של ספר שהגיע אליי מצאתי את השושלת של חיים אחיו של מוסא (כלומר אביו של שלום מדינה היה מוסא בן מוסא): "חיים בן מוס' בן אברה' [ם] בן יחיא מדינה הי"ו הלוי".

35 שלום מדינה, מסעות רבי משה מדינה ובניו, תל אביב תשנ"ה, עמ' 132–133; הנ"ל, "מעמד של נידוי שאירע בקהילת עדן ב-תרפ"ז (1927)", אפיקים ק (תשנ"ג), עמ' 52–53; הנ"ל, "על הגניזה בכלל – ובתימן בפרט", בתוך: ר' שלום גמליאל ואחרים (עורכים), ארחות תימן – שערים בארחות תימן, לשון, היסטוריה וחברה, חקרי ספרות תרבות חמית, עמ' 82–83, הערה 10.

36 כך עולה מדברי מדינה, מסעות (שם), עמ' 131–133. אולם במקום אחר כתב שהיה זה בשנת 1928. ראו מדינה, על הגניזה (שם), עמ' 82, הערה 10.

סירב, כי התעתד לנסוע לחבש,³⁷ והציע לרב שוואגר שייכנס בעצמו לתימן, וייקח לו מדריך שיראה לו את הדרכים, אך את הספרים יבחר כראות עיניו. לאחר מכן חלה הרב שוואגר ושכב בבית מלון, ששם היה רופא. כשהיו מבקרים אותו היה אומר "אויבה", כלומר אוי ואבוי בביטוי אשכנזי.³⁸ באותה השנה (תרפ"ז), בחודש סיוון או תמוז,³⁹ היה מקרה שיהודי פוקר חירף וגידף את משה מדינה, והרב שוואגר התרה בו שהוא מבזה תלמיד חכם והוא ראוי לנידוי. בסופו של דבר קיבל הרב יצחק כהן את המלצתו של הרב שוואגר ובית הדין נידו אותו.⁴⁰ לקראת סוף שנת תרפ"ז (1927) עזבו בני משפחת מדינה את תואהי, כשהרב שוואגר עוד נשאר שם. בהנחה שתיאוריו של מדינה מדויקים, נמצא שהרב שוואגר שהה בתואהי לפחות שבעה חודשים במהלך שנת תרפ"ז (1927).⁴¹ לעת עתה אין ידוע לנו אם לאחר שיצא מתואהי המשיך הרב שוואגר לצנעא.⁴²

- 37 אולם בסופו של דבר לא נסעו לחבש, אלא עברו לשיך עותמאן ומשם נדדו ברחבי תימן. ראו מדינה, מסעות (לעיל הערה 35), עמ' 134.
- 38 בזמן ששכב חולה, הקדימוהו שני סוחרים ממשפחת ראם כמו שאכתוב בהמשך.
- 39 ראו מדינה, מעמד (לעיל הערה 35) שכתב בשני מקומות שהנידוי היה ביום ראשון, אך יש סתירה בין התאריכים. בתחילה כתב ש"היה זה ביום ראשון בבוקר של פרשת קורח", כלומר י"ט בסיוון תרפ"ז (19.06.1927), אולם בהמשך כשהעתיק את נוסח הנידוי כתב: "היום יום ראשון, חמישי בתמוז, שנת תרפ"ז לבריאת העולם", אולם ה' בתמוז נופל באותה השנה ביום שלישי של פרשת בלק (05.07.1927). סביר להניח שלאחר עשרות שנים זכר מדינה שהאירוע התרחש ביום ראשון, ושגה כשניסה לשחזר את הפרשה והתאריך בחודש.
- 40 כל פרטי הסיפור הובאו אצל מדינה, במעמד (לעיל הערה 35). שם (בעמ' 53) נכתב ש"ראה בזה הראב"ד הזדמנות להפרע מהאיש המופקר", ולא פורט איזה חשבון היה לבית הדין עם אותו האיש. במקום אחר מבואר שלאותו האיש היה בית קפה "פתוח כל ימות השבוע, גם בשבת. הוא מוחזק בעיני המקום למופקר – מחלל שבת וחגים ונוהג מנהג הפקרות בכל. וכל כמה שניסה ב"ד עזן להחזירו לדרך הישר, היה מתעלם מהם, כאילו אינם קיימים בשבילי". ראו מדינה, מסעות (לעיל הערה 35), עמ' 131.
- 41 כי מאז שהרב שוואגר הגיע לתואהי הוא שכר את הצעיר שירכוש לו כתבי יד, הצעיר חזר כעבור ארבעה חודשים ונתבע לדין, והרב שוואגר סיפר זאת למשה מדינה לאחר שלושה חודשים נוספים.
- 42 לדברי שלום מדינה, הם שמעו כי הרב שוואגר נכנס לתוככי תימן בתרפ"ט (1929) והתגורר בצנעא בבית משפחת (חיים בן אהרן) בוסאני (משפחת צורפים בכסף ובוהב, מקורבי האימאם בצנעא), ומשם שלח אנשים שקנו לו ספרים מהכפרים. נראה שלא דיין, וכוונתו לשני הסוחרים האשכנזים שאכן נכנסו לתוככי צנעא בשנת תרפ"ט, והתארחו בבית משפחת בוסאני (ראו

ביקורו השני בתרפ"ח – עם גיסו הרב אהרן רטר הרב אהרן רטר (1872–1928) נולד בסדיגורה שבבוקובינה, ועסק לפרנסתו בכתבי יד. הרב רטר היה נשוי למרים-פראדל לבית שוואגר. בשנת 1928 נלווה הרב רטר עם גיסו, ר' אליעזר ליפא שוואגר, באחד ממסעותיו לתימן ושניהם נכנסו לצנעא.⁴³ לימים סיפרה אשתו, כי באותם הימים שיצא בעלה לתימן, והיא לא שמעה ממנו זמן רב, כרסמה הדאגה בליבה. בצר לה, פנתה אל רבי ישראל פרידמן, הרבי מהוסיאטין, וסחה באזניו את חששותיה. הרבי ענה לה: "אל תדאגי, בעלך יגיע אי"ה לקראת חג השבועות, ואתם תחגגו את החג יחד". אשתו תמהה, אך שמחה מאוד, כי לא ציפתה שבעלה יחזור לחג. הרב אהרן רטר אומנם חזר בערב שבועות לביתם בווינה, אך חזר כשהוא חולה ב"קדחת צהובה" (כנראה), וקרב בפתח הבית. הוא חי עוד כחודש וחצי ונפטר, בא' באב תרפ"ח (18.07.1928). מסתבר שהרב רטר יצא מתימן כשהוא חולה, הגיע לסלונקי, ושם אמר לו "הרופא הגדול של הקיסר", שאם רצונו לראות את משפחתו, עליו להזדרז הביתה.

כשנפטרה מרת מרים-פראדל, אשת הרב אהרן רטר, בשנת 1956 בתל אביב, ישב עליה שבעה אחיה, הרב שוואגר, בבית שגרה בו יחד עם ביתה (פנינה אשת ר' יצחק שינדלר) ברחוב יצחק אלחנן בתל אביב. באחד מימי ה"שבעה", חסר היה עשירי למניין, וחתנה, יצחק שינדלר, יצא לרחוב לחפש עשירי למניין. הוא פגש שני תימנים, שגרו לא רחוק בדרום ת"א והם נכנסו ברצון להשלים מניין.

כשראו את ר' ליפא שוואגר, נעצרו בתדהמה וקראו: "הנה המשיח שהיה אצלנו (בתימן)". לאחר התפילה התיישבו מול האבלים, ולראשונה שמעה המשפחה מהם מקצת קורותיהם של שני הגיסים במסעותיהם לתימן. השניים סיפרו כיצד הגיעו הרב שוואגר וגיסו הרב רטר באחד מימי שישי והתאכסנו באחד הבתים. "היינו בטוחים שהגיע המשיח והמלווה שלו" סיפרו השניים. "עד אז לא ראינו אדם לבן עטור זקן לבן ועיניו תכלת", סיפרו השניים כשהם מתכוונים לרב ליפא שוואגר.⁴⁴

לקמן). על כל פנים, אין ממש בדברי רצהבי שאמר בריאיון לנילי בן-ארי כי הרב שוואגר "החל את מסעו בצנעא בירת תימן, ביודעו שזהו העורך הראשי של יהדות תימן".

43 כאן המקום להודות לנכדתו (בת רבקה צביבל בת אהרן רטר) – הגב' יהודית זימרת, ששיתפה אותי במידע על זקנה ממה שמעה מאימה.

44 על בסיס החומר שהיה ברשות נילי בן-ארי נכתב הסיפור עם כמה שינויים קלים גם אצל ניצה פרילוק, "חסיד ומוכר ספרים בעולם של האתמול", ידע עם (תש"ע), עמ' 133.

בני המשפחה יודעים לספר שאחד המתפללים שזיהה את הרב שוואגר, חזר למוחרת עם תמונה שצולמה בתימן, ובה נראה הרב שוואגר סנדק בברית של בנו.⁴⁵ גם חיים גמליאל⁴⁶ הזכיר בזיכרונותיו, כי בשנת 1928 הגיעו "אנשים" לקנות כתבי יד, ואנשים יצאו מצנעא לחפש כתבי יד עתיקים שיוכלו למכור להם.⁴⁷ סביר להניח שכוונתו לרב שוואגר ולגיסו הרב אהרן רטר.

ביקורו השלישי בסוף תרפ"ט-תר"ץ

על ביקורו השלישי של שוואגר בתימן יש לנו מידע רב, יחסית. להלן נסקור את הביקור באופן כרונולוגי. רוב המידע שיש לנו הוא בעיקר על חודש תשרי. חיים חבשוש זכר שהרב שוואגר היה חודש בצנעא, כלומר שהגיע בחודש אלול תרפ"ט; ואילו יהודית צובירי זכרה שהוא שהה בצנעא שלושה חודשים, כלומר שהגיע לצנעא בחודש תמוז. שניהם שחזרו את רשמי ביקורו של הרב שוואגר לאחר שחלפו חמישים שנה מאותו הביקור.

לעומתם יש לנו עדות אותנטית שנכתבה באותם הימים. הרב יחיא קאפח סיפר במכתב לבנו שלמה, על חכם אשכנזי שהגיע לצנעא סמוך לחג השבועות תרפ"ט (1929), ונשאר לפחות עד תחילת חשוון תר"ץ (1929). בהנחה שהכוונה לרב שוואגר, הרי לנו תיעוד מהימן לתאריך ביאתו לצנעא – סיוון תרפ"ט (1929). ואלה דברי הרב יחיא קאפח במכתב לבנו שלמה, מתאריך ג' בחשוון תר"ץ (06.11.1929):

וסמוך לחג השבועות בא חכם א' [חד] אשכנזי, ורצונו לקנות ספרים ישנים כתבי יד ומודפסים בדפוס ויניציאה הקדום. וביום ו' העבר בא אלי, ונתן לי ס' [פר] דורות ראשונים, וס' [פר] מדעי היהדות, וס' [פר] טעם לשד, ושאל ממני

45 כמו שאציין לקמן, אבי הנימול הוא עזרי צאלח (צדוק), והילד הנימול הוא שמעון צדוק. באותם הימים אכן גר שמעון ב"כרם התימנים", אך אביו גר בחולון, ואולי הוחלף להם בין האב לבן. ניסיתי לאתר את התמונה אצל צביה צדוק, אשתו של שמעון ז"ל, אך נאמר לי שבני המשפחה לא שמעו מימיהם על תמונה מברית המילה של ראש משפחתם. וראו לקמן בהערה.

46 חיים בן שלום גמליאל (תרס"ב-תשנ"ה, 1912-1994). נולד בצנעא בירת תימן, זקנו היה הרב שלום בן יחיא גמליאל שכיחן כ"חכם באשי". בשנת 1930 יצא לאסמרה, והצטרף לאביו ולאחיו שהגיעו לשם שנתיים קודם לכן. שם התחבר עם עצורי האצ"ל והלח"י, ועזר להם בכריחתם מבית הכלא. לאחר שנחפס נידון למאסר במשך שנה וחצי. רק לאחר שחרורו, בשנת 1948, עלה לארץ ישראל, ועבר כאיש תחזוקה בבית ספר, מטעם עיריית תל אביב. את זיכרונותיו העלה על הכתב, והם פורסמו כספר: חיים גמליאל, פרקי חיים, רמת גן תשנ"ח.

47 גמליאל, פרקי חיים (שם), עמ' 51, 144.

ס' [פר] מערכת הדומם, וספרי מלחמות השם, ודעת אלד'ים, ועודנו יושב לקנות ספרים.⁴⁸

חג סוכות ושמיני עצרת בצנעא⁴⁹

חיים חבשוש זכר גם הוא את הרב שוואגר בתימן. לדבריו, הרב שוואגר הגיע לצנעא לפני חג הסוכות (בשנת תר"ץ [1929]).⁵⁰ הרב שוואגר העדיף ללכת מעדן בליווי מחמר (לוי גיאת) שהובילו בדרך, ולא באונייה, כדי שיוכל לבקר בדרך ריכוזים של יהודים, ולחפש ספרים וכתבי יד. ואכן, הוא ביקר בדרך באיב, בירים ובד'מאר.⁵¹ אנשים הגיעו אליו והציעו לו כתבי יד וגם דפוסים עתיקים.

לדברי חיים חבשוש, בשהותו בצנעא, התגורר הרב שוואגר בבית לוי גיאת שהיה המחמר שלו. כשנשאל הרב שוואגר: "כיצד הסתדרת עם המחמר, מר לוי גיאת"? הוא ענה: "למדתי כמה מילים בתימנית: ימין, שמאל, עמוד". חבשוש, ביקר את הרב שוואגר כמה פעמים בבית משפחת גיאת, שם התאכסן, ושוחח איתו. כמו שנזכר לעיל, גם יהודית ביתו של לוי גיאת, זכרה את הרב שוואגר וכתבה עליו בזיכרונותיה.⁵²

מאחר שבני משפחת חבשוש היו סוחרים גדולים, והיו להם קשרי מסחר מקיפים, זרים רבים שהגיעו לתימן סרו לביתם. גם שוואגר בא למשפחת חבשוש לברכם ב"חג שמח", ולגשש אם יש אצלם ספרים למכירה. הוא ראה את התאג הקדום שהיה ברשות המשפחה⁵³ ורצה לקנותו, אך בני המשפחה סירבו למוכרו.

בערב סוכות ראה הרב שוואגר את הסוכה המסוככת בנסרים כמנהג תימן (מפני הקור), וטען שהיא פסולה. אך הרב יחיא יצחק הלוי הרב הראשי של תימן הביא לו

48 את צילום המכתב תמצאו בתוך: אביבית לוי, הולך תמים, ירושלים תשס"א, עמ' 59.

49 פרק זה נכתב על פי דבריו של חיים חבשוש בריאיון לנילי בן-ארי. הריאיון עובד ופורסם אצל יעקב שלמה לוי, "המודיע", י' באלול תש"ע, עמ' 51. הדברים פורסמו שוב אצל הרב יצחק הלוי (לעיל הערה 16), עמ' תשיח-תשכב.

50 חיים חבשוש לא ציין את השנה, אך ברור שהיה זה בשנת תר"ץ.

51 והשוו עזויהו משולם, ספר ד'מאר: הקהילה היהודית בד'מאר – הווי חיים, דמויות ואירועים, נתניה תשע"ט, עמ' 30: "בבית הכנסת היה מחסן של ספרים עתיקים יקרים. היו באים מא"י ומאמריקה לחפש ספרים עתיקים, ומכרו להם חלק מהספרים".

52 ראו בר (לעיל הערה 13), עמ' 153. ואף התראיינה לנילי בן-ארי.

53 נכתב על ידי דוד בן בניה הסופר בחודש אלול שנת א'תשצ"ו לשטרות (ה'רמ"ה ליצירה / 1485); ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 34°5840 Ms.; מספרו במתכ"י B 182. כתב היד יצא לאור במהדורת צילום על ידי משפחת חבשוש (תל אביב תשמ"ה) ונקרא בשם "כתר חבשוש" ולאחר מכן עלה באיכות מעולה למרשתת.

מקור מספר שהיה בידו ואמר לו: "קח ספר זה, עיין בו. ואם תמצא שהסוכה כשרה – תבוא להתארח בה, ואם לא – אל תבוא". הרב שוואגר עיין בספר, החזירו ואמר: "ברוכים תהיו לה', התימנים". לדברי חיים חבשוש, הבטיח הרב שוואגר לבוא להתארח אצלם בחג, אך דחה זאת לשמיני עצרת.⁵⁴

המנהג בצנעא היה שבשמיני עצרת מקיימים מעין כינוס משפחתי שאליו מגיעים כל החתנים הנשואים לבנות המשפחה,⁵⁵ ובכללם הרב יחיה יצחק הלוי שהיה נשוי לאחת הבנות (רומיה), ועוד כמה נכבדים. לפני הסעודה הגישו ג'עלה. אח"כ הגישו יין תימני (תוצרת בית כמובן), והרב שוואגר שתה יותר מדי. הוא ביקש לרקוד ואף להתחרות ברב יחיא יצחק, אך בסופו של דבר נכשל בהתערבות.

באותו המעמד שאל הרב שוואגר את הרב יחיא יצחק הלוי אם הוא יוכל לקבוע בעבורו פגישה אצל האימאם.⁵⁶ הרב יחיא רמז לרב שוואגר שיש לתת לאימאם מתת כלשהי, אך הרב שוואגר סירב. הרב יחיא סיפר לו מעשה ידוע על אישה ערבייה שפרתה התקשתה להמליט. האישה נדרה נדר שאם האימאם יברך אותה והפרה תמליט, היא תיתן לאימאם מתנה. וכשהפרה המליטה, הגיעה האישה לאימאם כדי לקיים את נדרה, והביאה לשומר חצי ק"ג חמאה מבושלת מחלבה של הפרה שימסור אותה לאימאם. כשקיבל האימאם את החמאה, אמר לשליח תכניס את האישה אליי. נכנסה האישה. אמר לה האימאם: "אמרי את האמת, את נדרת בחמאה או בנולד?".

54 סיפור זה סיפר רצהבי לנילי כפי ששמע מחיים חבשוש. לימים הלכה לחיים חבשוש ושמעה ממנו את הסיפור שוב, וכך העתיקה גב' נילי בן ארי מפיו. לריאיון הזה נעשה עיבוד. ראו לוי (לעיל הערה 49), עמ' 51. הדברים פורסמו שוב אצל הרב יצחק הלוי (לעיל הערה 16), עמ' תשיח-תשכב. בעיבוד שנעשה מהריאיון הזה, נכתב: "למרות רצונו לא עלה בידו לבוא ולהתארח בבית חבשוש כי אם בשמיני עצרת". למעשה בעל המעשה לא הזכיר שרצונו של הרב שוואגר היה לבוא ולהתארח בסוכות, להפך, משמע שהוא לא השתכנע מדברי הרב הראשי ועדיין חשש לכשרות הסוכה.

55 נילי בן ארי כתבה בשם חיים חבשוש שכך היה המנהג אצל משפחת חבשוש (וכך העתיקו ממנה), אבל למעשה כך היה המנהג הרגיל בצנעא. בעיבוד שנעשה מהריאיון הזה, נכתב: "ומנהג היה בבית חבשוש, שבשמיני עצרת מגיעה המשפחה כולה, איש לא נעדר" [ההדגשה שלי (אב"ן)]. לוי (לעיל הערה 49), עמ' 51. הדברים פורסמו שוב אצל הרב יצחק הלוי (לעיל הערה 16), עמ' תשיח-תשכב. ולכן הוצרכו להוסיף (שם, הערה 11): "האחים הנשואים הנזכרים לעיל, אכלו תמיד יחד. לכן נראה שהכוונה כאן לבני הדודים וכדומה, או לאחיות הנשואות". אבל למעשה מלכתחילה נאמר שהתאספו כל החתנים הנשואים לבנות המשפחה.

56 לא מסתבר כדברי רצהבי שאמר בריאיון שהאימאם שמע על הרב שוואגר והזמין לארמונו. יש לציין שהרב גמליאל אמר בריאיון כי הרב שוואגר קיבל מן האימאם רשות לסייר בכפרי היהודים ולתור אחר כתבי יד, בזכותו.

בכתה האישה ואמרה: "נדרתי בנולד, אבל הפרה המליטה עגלה, ואני רוצה לגדל אותה". אך האימאם לא ויתר על זכותו, ודרש את העגלה. בסיפור זה רצה הרב יחיא לרמוז לרב שוואגר, שלא כדאי להתעסק עם האימאם, הוא עומד על זכותו לקבל את הדורונות המגיעים לו. אך הרב שוואגר ענה לרב: "אין לי לא עגלה ולא עגל", והתעקש שלא להגיש לאימאם דורון.

כסופו של דבר התלווה הרב שוואגר לרב יחיא ונכנס לאימאם. האימאם נהג לקבל כל זר בכבוד. כשראה האימאם שלרב שוואגר יש פאות וזקן, בשונה מהשליחים מהמערב שהגיעו לתימן לפני הרב שוואגר (כדוגמת שפירא ויבנאלי), בירך אותו שימשיך לקיים מצוות, וכיבד אותו מאוד כאיש דת.

מספרים⁵⁷ שבביקורו של הרב שוואגר בצנעא בחג הסוכות, הגישו לסוכה כיבודים שונים, שהיו נראים כמו פיצוחים. הרב שוואגר אכל, וערב לו. לאחר מכן שאלו מה זה היה, והשיבו לו שהמאכל הטעים לא היה פיצוחים אלא חגבים. הרב שוואגר נגעל, ומייד רץ להקיא.

חשוון תר"ץ – הרב שוואגר משמש כסנדק בצנעא

גם חיים צדוק הקדיש בספרו "באהלי תימן" כמה עמודים ל"קונה הספרים העתיקים".⁵⁸ צדוק לא ציין שם מה שמו של סוחר הספרים, אך במקום אחר הזכירו כ"חכם אליעזר".⁵⁹ לדברי צדוק, באותו הזמן שהתגורר הרב שוואגר בצנעא, ילדה אימו את בנה השמיני, שמעון.⁶⁰ הברית התקיימה ביום שבת במעמד מיוחד שבו נכחו יחד גם הרב יחיא יצחק הלוי וגם הרב יחיא קאפח, למרות המחלוקת ביניהם באותה התקופה. סוחר הספרים התכבד להיות סנדק.

האורח הסנדק הביע את פליאתו והזדעזעותו למראה הכרית שעל כסא אליהו הנביא, המוכתמת כולה מטיפות דם הברית שניתזו עליה במשך הזמן, והרב יחיא יצחק הלוי, שעמד לידו, הסביר לו בלשון הקודש כי בכוונה אין מכבסים ואין מכסים את הכרית, לקיים את הכתוב בנביאים "ואעבור עליך ואראך מתבוססת בדמייך, ואומר לך בדמייך חיי" וכו'.

אך קשה אמנם היה לדעת אם ההסבר הניח את דעתו של האורח.⁶¹

57 כך שמעתי מהרב דוד דבליצקי ומהרב יחזקאל טירהוויז.

58 ראו צדוק (לעיל הערה 16), עמ' 34–37. קטע זה הועתק בתוספת הערות מאת המהדיר הרב יצחק הלוי (לעיל הערה 16), עמ' תרו–תרט.

59 ראו צדוק (לעיל הערה 16), עמ' 87.

60 את שם החינוק הזכיר בעמ' 87, 107.

61 צדוק (לעיל הערה 16), עמ' 35.

בהמשך כתב צדוק:

האורח (שישב על גבי כרים), בראותו את המסיבה ההמונית רבת הפאר ועשירת התקרובת, וכטוב לכו משפעת היינות העתיקים והטעימים בני שמונה ועשר שנים, רווה נחת וימלמל בעברית האשכנזית שלו: "ישראל בני מלכים הם", והרב יחיא יצחק הלוי ענה לעומתו בהטעמה, נכון, ישראל בני מלכים הם – אלו הדורים בארץ-ישראל, ואילו הם (בפתח) שפירושה בתימנית דאגה וסבל, הינם נחלת יהודי תימן.⁶²

בני משפחת חיים צדוק יצאו מצנעא בתחילת חודש אדר תר"ץ (מרץ 1930).⁶³ ביציאתם מצנעא היה הבן שמעון בן ארבעה חודשים.⁶⁴ לפי זה התקיימה הברית שלו בתחילת חשוון. ואכן מבדיקה שעשיתי עם צביה אשתו, עולה כי הברית התקיימה ביום שבת ו' בחשוון תר"ץ (09.11.1929).⁶⁵ כאמור לעיל, האירוע הונצח בתמונות.⁶⁶

חורף תר"ץ בצנעא – ההתרשמות מהדלות והעניות

הרב שוואגר נותר בתודעתם של בני תימן כאיש הרודף צדקה וחסד. אורה (=שמעה) אשת ישראל צובירי⁶⁷ (סוחר הנשק) זכרה אותו כ"אדם עם זקן, והוא חיפש אנשים נצרכים, כי הוא רצה לעזור להם".⁶⁸ גם הרב צובירי זכר את הרב שוואגר בעיקר כמחלק צדקה. לדבריו הוא הסתובב בתימן בבתי כנסת וחילק בגדים וכסף לעניים.⁶⁹ ואף יהודית, אשת הרב צובירי כתבה בזיכרונותיה: "הוא היה יושב ליד החלון וזורק

62 זהו פתגם תימני ידוע: "ישראל בני מלכים הם פֶּלְתוּ אֶלְמְלוּכָה וְזָקְמוּ אֶלְהֵם" שתרגומו זנחו את המלוכה ותפסו את הדאגה. "הם" בעברית ו"הם" בערבית חורזים לפי מבטא בני תימן, ההגויים סגול כפתח. ראו יהודה רצהבי, אוצר לשון הקדש שלבני תימן, תלאביב תשל"ח, עמ' 123. הרב יצחק הלוי (לעיל הערה 16), עמ' תרט, הערה 207.

63 ראו צדוק (לעיל הערה 16), עמ' 46.

64 ראו צדוק (לעיל הערה 16), עמ' 87.

65 שכן תאריך הולדתו היה כ"ט בחשרי תר"ץ (2.11.29).

66 אם כי מעט תמוה שצולמה תמונה בברית מילה שהתקיימה בשבת.

67 ישראל בן יצחק בן סעיד בן אברהם צובירי נולד בסוף המאה העשרים. היה סוחר בינלאומי, ניהל בית מלון בצנעא, ולאחר מכן היה סוחר הנשק של האימאם. היה חברו הטוב של קרל ראתינס. עלה ארצה בשנת 1939, ונפטר ב' בשבט תשכ"ה (13.01.1965). יש להעיר שגם קרל ראתינס הוציא ספרים רבים מחוץ לתימן, אך לא כללתי אותו במאמרי, מפני שלא היה סוחר ספרים כידוע, ואכמ"ל.

68 מכתב שכתבה ביתה, נעמי הרפז בתאריך 12.10.88. לנילי בן ארי.

69 כך סיפר הרב יוסף צובירי לנילי בן-ארי בריאיון בסביבות שנת תשמ"ה (1985).

כסף דרך החלון לעניים, וחילק בדים לנשים הזקנות". את חלוקת הבדים לנשים הזקנות נוכל להבין על פי הנכתב להלן.

לדברי פרופ' רצהבי⁷⁰ סיפר לו הרב שוואגר כי בחורף הוא התארח תקופה אצל משפחת ישראל צובירי. ביום שישי הוא הלך לבית המרחץ מצויד בתחתוני חורף ארוכים וחמים שאשתו הכינה בעבורו (גאטקעס בלע"ז). פריט לבוש זה לא היה מוכר בתימן. לבעלי אמצעים היו רק מעילי עור מיריעות עיזים להגנה מפני הקור. בדרכו ליציאה מבית המרחץ, הבחין ביהודי כמעט עירום כשהוא רועד מקור. נכמרו רחמי הרב שוואגר עליו, הזמינו לבית שבו התאכסן, ונתן לו זוג תחתונים ארוכים. במשך השבת נפוצה השמועה שהרב שוואגר מחלק תחתונים. ביום ראשון בבוקר הציץ הרב שוואגר מחלוננו, וראה תור ארוך של יהודים המצפים לתחתונים ארוכים.

הרב שוואגר ביקש מבעל הבית למסור לקהל שיתפזרו, והוא מבטיח שידאג להם. ואכן, הציבור האמין והתפזר. הרב שוואגר הזדעזע מהעניות והדלות שהיו מנת חלקם של יהודי תימן, ויצא עם המארח שלו, מר צובירי, אל רבני העדה והציע להם להכריז על מגבית להלבשה. הרבנים אספו כסף, הרב שוואגר קנה גלילי בד ודאג שיתפזרו מהם בגדים ויחלקו לנצרכים.⁷¹

הרב יוסף שמן תושב צנעא, הכיר גם הוא את הרב שוואגר. כנראה בשנת תרצ"ד (1934) חיבר הרב שמן קונטרס בשם "חיי התימנים", המתאר את תלאותיהם של בני תימן במאה העשרים. הקונטרס בנוי מהקדמה וארבעה פרקים.⁷² בפרק השני סיפר ר' יוסף שמן על מצבם הכלכלי הקשה של יהודי תימן והעיד עליהם את הד"ר פון ויזל והרב אליעזר שוואגר מווינה: "שאלו את פי המבקרים בארצינו ויגידו לכם מד"ר פון ויזל הי"ו ועד הרב אליעזר שוואקר יצ"ו מוינה, ותדעו כמן האמת בדברי אלה".⁷³

- 70 כך סיפר לרחל בר, ביתה של נילי בן-ארי, בריאיון בשנת תשמ"ו (1986).
- 71 לימים כשסיפר זאת הרב שוואגר לפרופ' רצהבי, טען בפניו שלפי התרשמותו, מוסדות הצדקה לא היו מפותחים בתימן כמו באשכנז. לדבריו, באשכנז קיימו בחתונות מגביות לעניים. לעומת זאת בתימן, למרות הדלות היומיומית, החתונות נערכו כיד המלך, אך לדבריו, העניים לא השתתפו בהן.
- 72 החיבור פורסם פעמיים, על ידי שני מהדירים, משני כתבי יד שונים: פעם ראשונה, יהודה רצהבי, חיי התימנים (לעיל הערה 31); ופעם שנייה, ישראל ישעיהו ויוסף [יובל] טובי, בתוך: יהדות תימן, פרקי מחקר ועיון בעריכת ישראל ישעיהו ויוסף [יובל] טובי, ירושלים תשל"ו, עמ' קטו-קמג. (לאחר מכן נדפס שוב בתוך: יוסף [יובל] טובי (עורך), תולדות יהודי תימן מכתביהם, ירושלים תש"ם, עמ' 253-281).
- 73 הרב יוסף שמן, בתוך: רצהבי, חיי התימנים (לעיל הערה 31), עמ' 61. במהדורה הנוספת שנדפסה על פי כתב יד אחר נכתב: "שאלו את פי המבקרים בארצינו ויגידו לכם מד"ר פון ויזל

מסר מהרב שוואגר למארחיו בצנעא – מאכלים מתוקים מזיקים לגוף לדברי הרב שלום בן סעדיה גמליאל,⁷⁴ כינס אביו לכבוד בואו של הרב שוואגר, את כל רבני הקהילה ונכבדיה, והכין להם סעודה בביתו ואף שחטו לכבודו עגל.⁷⁵ מן המרתף הוצאו חביות יין אדום מתוק. הרב שוואגר שאל את ר' סעדיה (אביו של הרב שלום): "מה גילו של היין? ונענה: "ח"י שנים". לבקשתו הוצא מן המרתף יין מר בן אותו הגיל. הרב שוואגר הוסיף וביקש שני כלים גדולים מנחושת מגולוונת; לאחד מזג מן היין המתוק, ולאחר – מן המר.

הרב שוואגר שאל: "אולי שמרתם את ריאתו של העגל?" (אימו של הרב גמליאל שמרה את הריאה כדי להוכיח לרב שוואגר שהבשר "חלק"). הריאה הובאה מן המטבח, והרב שוואגר ניפח אותה. הריאה התמלאה אוויר ככלון. הרב שוואגר הבהיר מייד שלא חשד בכשרותו של הבשר. הוא לקח את הריאה בידי וטבל אותה ביין המתוק. הריאה התכווצה (כאן הדגים הרב גמליאל בידיו את הצטמקותה של הריאה). אחר כך שלף הרב שוואגר את הריאה מן היין המתוק, וטבל אותה ביין המר. הריאה שבה לתחייה, והתמלאה אוויר כפרח. הרב שוואגר סיכם את הניסוי באומרו: "ריאת האדם כריאת העגל. מאכלים מתוקים – מזיקים לגוף. מאכלים מרים – עדיפים". הרב

הי"ו ועד הרב אליעזר [יצ"ו מוינה, ותדעו כמן האמת בדברי אלה". ראו ישעיהו וטובי (שם), עמ' קנו. נראה שהכותב הניח חלל ריק כדי להשלים את השם לכשיתברר לו. המהדירים שם (הערה 4) כיוונו לאמת, ואכן העלו את האפשרות שהכוונה לרבי אליעזר ליפא שוואגר "יהודי דתי שמוצאו כנראה וינאי. הוא ביקר בחימן בשנים תרפ"ט-תר"ץ, כדי לקנות כתבי יד ודפוסים עתיקים". ויש להעיר כי כאמור לעיל, הרב שוואגר נולד בעיירה הוסיאטין שבגליציה וברח לוינה. בהמשך ניסו המהדירים להציע אפשרות נוספת שהכוונה שמא הכוונה ליבנאלי, אך גם בלי כתב היד השני שבו כתוב בפירוש שהכוונה לרב שוואגר, אפשרות זו לא תיתכן. יבנאלי הוא יוצא רוסייה, ולא וינה. מלבד זאת כשהגיע יבנאלי לחימן, היה הרב יוסף שמן ילד צעיר. וכעין זה דחה את דבריהם פרופ' רצהבי במכתב לנילי בן ארי בי' בטבת תשמ"ו (22.12.1985). וראו הרב יצחק הלוי (לעיל הערה 16), עמ' תרו, הערה 205.

74 הרב שלום בן סעדיה גמליאל (תרס"ז-תשס"א, 1907-2001), נולד בצנעא בירת חימן, למד אצל סבו, הרב אברהם בן יהודה בדיחי ואצל הרב יחיא קאפח. בשנת תש"ד (1944) עלה ארצה, ועבד במשרד הדתות. ייסד את "מכון שלום לשבטי ישרון", ודרכו פרסם ספרים רבים המבוססים על מסמכים שהביא איתו מתימן

75 בן ארי, ההיה (לעיל הערה 8) כתבה כי אביו של הרב גמליאל היה הרב הראשי. במכתב שכתב לה הרב שלום גמליאל בתאריך ח' בחשוון התש"ן (06.11.89), כתב: "יש לציין שזכרונו הוא מהטובים ביותר, פרט לרבר אחד שהתחלף לך בין אבי לסבי זצ"ל, הוא לא היה הרב הראשי כי אם סבי". יש לציין שפרט זה אינו נכון. הרב אברהם בדיחי היה מרבני צנעא, אך לא היה הרב הראשי כידוע.

שוואגר, שכזכור עסק בעבר בייצור יי"ש, התעניין בתהליך הפקתם של שני היינות. נאמר לו שהיין המתוק הופק מענבים קלופים, ללא חרצנים וללא גבעולים. ואילו היין המר – הופק מהאשכול כולו ומכאן המרירות שלו. ואז הגיב הרב שוואגר: "הקב"ה רצה שנשתמש ליין בכל חלקי הגפן", והראה לחוגגים שגם הרמב"ם בספריו ממליץ שלא לאכול מאכלים מתוקים.

סוחרים אחרים שביקרו בתימן

רבי יעקב הלפרין למעשה היו עוד שני ביקורים של סוחרים בני אשכנז בתימן באותה התקופה. זקני תימן יודעים לספר כי רבי יעקב הלפרין, אביו של הרב רפאל הלפרין מייסד אופטיקה הלפרין, הגיע גם הוא לתימן במטרה לקנות כתבי יד. הוא רכש אצל יהודי תימן כתבי יד וספרים עתיקים ואף החליף עתיקים בחדשים. הרב יעקב הלפרין, יליד רוסיה שהיגר גם הוא לווינה ולגליציה, היה יהודי תורני, בעל חסד גדול ואיש עסקים מחונן, שבין השאר גילה את הפוטנציאל במסחר כתבי יד שהביא מהמזרח והגיע עד תימן.⁷⁶ יש אומרים שהוא הצטרף לרב שוואגר באחת מנסיעותיו.

על ניסיון אחד של רבי יעקב הלפרין לרכוש ספרים ממשפחת ר' אהרן משרקי סיפר פנחס משרקי.⁷⁷ לדבריו, אהרן משרקי היה אדם עשיר ובעל נכסים, ומחשובי קהילת צנעא. היו להם שתי מסכתות גמרא קדומות (דפוס). את הגמרות שמרו בחדר משקאות חריפים כדי שלא יינזקו מתולעים. התולעים נמנעו מלהתקרב למקום בגלל ריח האלכוהול.

רבי יעקב הלפרין הגיע אליו עם יהודי נוסף (אולי היה זה הרב שוואגר), במטרה לרכוש את הגמרות. בתחילה רצו הסוחרים לשלם לאהרן משרקי סכום מצחיק של שני ריאל. משרקי כמובן סירב. הסוחרים הגיעו יום לבייתו ובכל יום העלו את המחיר, אך הסבא עמד בסירובו. סופם של הספרים שנגנבו מהמשפחה בעלותם ארצה.

המעניין הוא שהרב רפאל הלפרין בספרו "זירות חיי", אינו מציין שאביו הסתובב בתימן. הוא רק מזכיר בקצרה ששני אחיו הגדולים – יוסף ונחום-יואל הלפרין –

76 ראו למשל הרב יצחק הלוי, "בואי תימן", בתוך: מוסף שבת קודש של "יתד נאמן", מס' 34 פורשת נשא, תשע"ב, עמ' 20. שם ציין שהרב הלפרין ביקר בתימן בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה, כלומר 1914–1918.

77 פנחס בן ישראל בן אהרן משרקי, נולד בצנעא בשנת 1936. עלה ארצה בשנת 1949. פתח עסק עצמאי למכניקה, ובו עבד עד לפטירתו ביי"ז בטבת תשע"ו (29.12.2015).

נכנסו לתימן בשליחות אביהם לסחור בכתבי יד. על כל פנים על פרטי ביקוריהם של בני משפחת הלפרין בתימן אין לנו מידע רב, וגם בביוגרפיות שנכתבו על בני המשפחה עניין הסחר בספרי תימן הושמט.

שני סוחרים ממשפחת ראם שביקרו בצנעא בשנת תרפ"ז שלום מדינה, כתב בזיכרונותיו כי בתקופת שהותו של הרב שוואגר בעדן, בתחילת שנת תרפ"ז (סוף 1926 ותחילת 1927),⁷⁸ הגיעו שני אחים צעירים סוחרים ממשפחת ראם, הקשורים ל"דפוס האחים והאלמנה ראם". גם הם התגוררו בתואהי סמוך לבית הדפוס שבו עבד, והם היו מבקרים את הרב שוואגר. לדבריו, הם נכנסו לצנעא לפני הרב שוואגר, כלומר בשנת תרפ"ז.⁷⁹ מדינה תמה שם על הרב יוסף שמן, שבחיבורו "חיי התימנים" הזכיר רק את הרב שוואגר ולא הזכיר אותם. מדינה לימד זכות על הרב יוסף שמן: "אולי לא הכירו בהם כיהודים, כי היו מגלחים זקנם?".⁸⁰ גם ישראל ישעיהו,⁸⁰ שלימים שימש כיושב ראש הכנסת, סיפר על אותם הסוחרים הצעירים:

בשנת 1927 יצאו שני בחורים אשכנזים לתימן בעסקי מסחר. בשבת נקלעו לבית הכנסת, והחזן כיבדם בעליה. כל העיירה רננה אחרי החזן שהוא העמיד לספר התורה אנשים שהם בגדר "מסופק", אם הם ממוצא יהודי או לא.⁸¹ במקום אחר, כתב כך:⁸²

בהיותי בגיל שבע עשרה שנה⁸³ הגיעו לתימן שני בחורים אשכנזים, וינאים, אשר באו לחפש ולקנות כתבי-יד עתיקים.⁸⁴ מתהלכים להם ברחובות היהודים

- 78 כך עולה מדברי מדינה, מסעות (לעיל הערה 35), עמ' 131–133. אולם במקום אחר כתב שהיה זה בשנת 1928. ראו מדינה, על הגניזה (לעיל הערה 35), עמ' 82, הערה 10.
- 79 כאמור לעיל, לא ברור לנו אם הרב שוואגר עלה אחריהם לצנעא בביקורו הראשון בתימן, או שמא הכוונה שעלה אחריהם לאחר שלוש שנים, בביקורו השני.
- 80 ישראל בן יעיש (ישעיהו) שרעבי (1911–1979), נולד בסדה שבדרום תימן, וכשהיה בן שנתיים עקרה משפחתו לצנעא. שם למד בבית מדרשו של הרב יחיאל קאפח. עלה ארצה בשנת 1929. בארץ היה חבר מפא"י, כיהן כיושב ראש הכנסת ולאחר מכן כשר הדואר.
- 81 ישראל ישעיהו, לחוד ויחד, תל אביב תשנ"ב, עמ' 157. פורסם לראשונה בתוך: "דבר", י"ט באדר תרצ"ג.
- 82 ישראל ישעיהו, בית אבי.
- 83 מכאן נוכל לפשוט את הסתירה בתאריך הולדתו של ישראל ישעיהו (1908 או 1911). נראה שנולד בשנת 1911, וכשבאו הסוחרים כשהיה בערך בן שבע-עשרה, הייתה שנת 1927–1928. אם כי לא יימנע שהוא לא היה בן שבע-עשרה אלא בן תשע-עשרה, ואז מדובר על הסוחרים שבאו בשנת תרפ"ט (ראו לקמן). ולפי זה יסתדר מה שאמר בהמשך, שלא עברו ימים רבים

בצנעא שני בחורים לבנים, אדמדמים, פראנז'ים,⁸⁵ בלבוש אירופי, ואחריהם כל ילדי השכונה, ולא רק ילדים אלא גם מבוגרים, והנשים מציצות מן החלונות לראות פלא זה של הבריאה – כאילו הופיעו כאן פתאום שני יצורים מן הירח. עצם המושג אשכנזי היה לנו פליאה, שכן המושג ספרדי היה טבוע בתודעתנו – ודאי בגלל הרמב"ם, שידענו שהוא ספרדי, ובגלל שירת ספרד. אבל אשכנזים – איך נבראו והיכן נבראו? והנה הם ממש בתוכנו, וכולנו מקיפים אותם כשאנו נפעמים, תוהים ומתפעלים.⁸⁶

הם [=הסוחרים האשכנזים] התחילו לאסוף כתבי-יד, ופשטה שמועה שכל מי שיכול ורוצה לצאת לכפרים כדי לחפש שם כתבי-יד ולהביא להם – יקבל את שכרו ביד נדיבה. יצאתי גם אני לחפש ספרים ולהביא אליהם. הם היו קונים מכל הבא ליד, כדי לעודד את החיפושים. ובאמת הגיעו אליהם ערימות-ערימות של כל מיני כתבי-יד ודברי-דפוס עתיקים, והם נטלו עמהם מתימן דברים יקרים מאוד.

והוא יצא לארץ ישראל. ואכן ידוע לנו שבתמוז תרפ"ט הגיע ישראל ישעיהו לעדן. לפי זה המפגש עם הסוחרים האלה היה כחצי שנה לפני נסיעתו. אולם אם נאמר שמדובר בשנת תרפ"ז, יצא המפגש עם הסוחרים היה כשנתיים לפני נסיעתו.

84 באחד הראיונות של ישראל ישעיהו הוא חזר על סיפור הסוחרים האלה, והוסיף: "אומרים לי שהם עכשיו בארץ. אני, לא נודמן לי לפגוש אותם".

85 ראו לעיל.

86 חוסר ההיכרות עם יהדות אשכנז אינו גוזמה. רבים מבני תימן התוודעו ליהדות אשכנז רק באמצעות ספרי ההלכה. היטיב להגדיר זאת מארי עזרי בן מארי חיים צאלח (תרע"ט–תשע"ב, 1919–2012), אחד מזקני תימן שזכיתי להכיר וללמוד מפיו תורה, חוכמה והיסטוריה. ראו עליו: אדם בן-נון, זיכרון להולכים – מארי עזרי בן מארי חיים צאלח (צדוק) זצ"ל, [בני-ברק] תשע"ב. כששאלתי אותו מה הם ידעו על יהודי אשכנז בתימן, הוא ענה לי כך (בתרגום לעברית): "השכנז הם כמו ה'זהב'. אנחנו מכירים אותם רק מתוך הספר...".

בהקשר לזה מעניין להזכיר מכתב משנת 1939 שכתב הרב צדוק יצהרי, מתימן, לאחיו שלמה שכבר עלה ארצה, ובו הוא מתעניין על העולם הגדול בכלל ועל גרמניה בפרט. ראו את הצימאון לידע בתחום הגיאוגרפיה: "נא להודיעני על ממשלת גרמניא [...], אם תתייחס [=כלומר אם היא מיוחסת] לאדם, או לגוג או לאיזה אומה ולשון הנוכרים בניבאיים. ואם בחלק אפריקא או אירופא או אמריקא או אסיא. וכמה המרחק בינה ובין ארץ ישראל? ובינה ובין לונדון? [...] ובינה ובין ממשלת איטליה? ומה היא בירת איטליא? ומה היא גרמניא, אם ברלין או אחרת? גם כמה המרחק ביניכם לבין לונדון, בים וביבשה, ביחס זה לזה? ואם וינה היא וילנה מוצא דפוס שאר כתבי הקודש ממדינות גרמניא אם לאו?". ראו יצהרי (לעיל הערה 33), עמ' 256.

יום אחד כתבתי להם מכתב של השתפכות הנפש, שבו הפצרתי בהם שייקחו אותי איתם לארץ ישראל. באתי ועמדתי מבוויש מאחורי דלת חדרם, וביקשתי שמישהו יכניס אליהם את המכתב. מבין החרכים ראיתי שהם מסתכלים במכתב, מדברים זה עם זה וצוחקים. אינני יודע אם הם לעגו לי או שהתפעלו מסגנונו וכתבו של מכתבי, אבל הדבר פגע בי. שום תשובה לא קיבלתי מהם. ואף על פי כן, לא עברו ימים רבים ויצאתי לדרך. צברתי לי קצת כסף מעסקי הספרים שקניתי בכפרים ומכרתי לאותם אשכנזים.

גם בארכיון של הרב יוסף צובירי, מצאתי רשימה קצרה שטרם פורסמה, ובה נכתב כך:

ומה אען ומה אומר, סיפרו לי זקנים שכמה חיבורים וספרים חיברו חכמי תימן קדמונים דקדמונים. אמנם כבר אספו נגהם, האנשים שיצאו לארץ התימן מארץ ישראל. ובזמני ראיתי אנשים בחורים שניים. ב'שם] אשכנזי מכונים, שאספו כמה ספרים קדמוניות כת".

הרי לנו סוחרים אשכנזים אנונימיים מבלי ציון שמותיהם. לעת עתה לא ידוע לנו מה שמם, ואין לנו מידע על פעילותם בחימן.

שני סוחרים אשכנזים שביקרו בצנעא בשנת תרפ"ט

מכמה מקורות שונים שאינם תלויים זה בזה אנו שומעים על שני סוחרים שהיו בצנעא בשנת תרפ"ט (1929):

א. הרב יוסף קאפח בהקדמותיו מספר על שני סוחרים אשכנזים שסחרו בכתבי יד עתיקים.⁸⁷ הסוחרים האשכנזים שילמו מחירים גבוהים יחסית, ועל כל ספר שהיה שווה בעיני בעליו פרוטות אחדות, הם שילמו עשרות לירות זהב, וכך משכו אליהם מוכרים מכל קצווי תימן.

הרב קאפח סיפר ששני הסוחרים התגוררו בקרבת ביתו של זקנו, הרב יחיא קאפח,⁸⁸ והוא נהג לבקר אצלם מדי יום ולעיין בכתבי היד שרכשו. הרב קאפח אינו מצייץ היכן הם התגוררו בדיוק, אך נראה שהתגוררו אצל משפחת חיים בן

87 הרב יוסף קאפח, מבוא [לשיר השירים], בתוך: חמש מגילות, ירושלים תשכ"ב, עמ' יא; הנ"ל, "בשער", בתוך: איוב עם תרגום הרס"ג, ירושלים תשל"ג, עמ' ז; הנ"ל, "בשער", בתוך: תהלים עם תרגום הרס"ג, ירושלים תשכ"ו, עמ' יד; הנ"ל, "בשער", בתוך: משלי עם תרגום הרס"ג, ירושלים תשל"ו, עמ' ו; הנ"ל, "מבוא", בתוך: שו"ת הריטב"א לרבינו יום טוב ב"ר אברהם אלאשבילי, ירושלים תשס"ט, עמ' 7.

88 הרב קאפח, בשער [משלי] (שם), עמ' ו.

אהרן בוסאני, שגרה סמוך לביתו של הרב יחיא קאפח ברחוב כניס בית אלשיך,⁸⁹ שכן ידוע לנו שבבית משפחת בוסאני התארחו בשנת תרפ"ט שני סוחרים אשכנזים.⁹⁰

כשהרב יחיא קאפח מצא אצלם ספר חשוב, ביקש לשואלו והיה דואג ליצור ממנו עותק שיישאר ברשותו. כך נהג בכתב יד עתיק הכולל את רות, שיר השירים, קהלת, אסתר, איוב ודניאל המנוקד ניקוד עליון עם תרגום רס"ג.⁹¹ את הספר שאל ליום או ליומיים,⁹² חילקו לחמישה עשר קונטרסים, ומסרם להעתקה לחמישה עשר ילדים הלומדים אצל מארי יחיא נסים מנצורה.⁹³ התלמידים העתיקו את כתב היד במשך כל הלילה לאור הנר (אך לא הספיקו לנקודו). כך נהג הרב יחיא קאפח גם עם ספר תהלים עתיק משנת אתשע"ב לשטרות (ה'רכ"א ליצירה, 1460–1461)⁹⁴ הכולל מקרא (המנוקד ניקוד עליון) ותרגום רס"ג. גולת הכותרת של כתב היד הייתה שבו הועתק גם פירוש רס"ג, שממנו העתיקו את הפירוש שלא הכירוהו עד אז.⁹⁵

- 89 ראו ברשימת הגזיה שפורסמה בתוך: הרב שלום גמליאל, פקודי תימן – מס החסות בתימן, ירושלים תשמ"ז, עמ' 199.
- 90 ראו בדברי יהודה לוי נחום המובאים לקמן. לדברי שלום מדינה, הוא ואביו שמעו כי הרב שוואגר נכנס לתוככי תימן בתרפ"ט (1929) והתגורר בצנעא בבית משפחת [חיים בן אהרן] בוסאני (משפחת צורפים בכסף ובוזהב, מקורבי האימאם בצנעא), ומשם שלח אנשים שקנו לו ספרים מהכפרים. נראה שסיפרו להם על סוחרים אשכנזים שהתגוררו אצל משפחת בוסאני, ושלום מדינה הבין שהכוונה לרב שוואגר.
- 91 ראו הרב קאפח, בשער [איוב] (לעיל הערה 87), עמ' ז–ח; הנ"ל, מבוא [לשיר השירים] (לעיל הערה 87), עמ' יא.
- 92 במקום אחד נכתב שהושאל ליום אחד. ראו הרב קאפח, בשער [איוב] (לעיל הערה 87), עמ' ז–ח. לעומת זאת במקום אחר נכתב שהושאל ליומיים. ראו הנ"ל, מבוא [לשיר השירים] (לעיל הערה 87), עמ' יא.
- 93 ואלה שמות התלמידים לפי סדר הקונטרסים שכתבו: סעיד יצחק לוי, חיים יוסף צאלח, יוסף דוד קאפח, שמעון יהודה ד'הבאני, יוסף יחיא עמר, סלימאן יהודה ד'הבאני, ישראל סלימאן כסאר, שמעון סאלם עואץ, סאלם יעיש מנצורה, סאלם יחיא פנחס, חיים ב"ר סאלם קרח, מוסי חיים בדיחי, אהרן מתניא בדיחי, סאלם חיים בדיחי, דוד חיים בדיחי.
- 94 את שנת העתקת כתב היד מצאתי במכתב שכתב הרב יחיא קאפח ליעיש נדאף ביום שלישי י"ט בטבת תרפ"ט (01.01.1929).
- 95 בתחילה העתיק הרב יחיא קאפח את הפירוש בדפים לא מסודרים, ולאחר מכן העתיקו נכדו, הרב יוסף קאפח, באופן מסודר. ראו הרב קאפח, בשער [איוב] (לעיל הערה 87), עמ' יד. נראה שזהו הספר שבסופו "כתאב אלתרגמה לאלענואנאת" הוא ספר ביאורי הציונים, הנזכר אצל הרב יוסף קאפח, "כתאב אלתרגמה לאלענואנאת הוא ספר ביאורי הציונים", בתוך: יוסף [יובל]

בדרך זו נהג גם בספר משלי הכולל מקרא (המנוקד ניקוד עליון) ותרגום רס"ג עם פירוש רס"ג, שממנו העתיקו את הפירוש שלא הכירוהו עד אז. הרב יחיא קאפח שאל את כתב היד למשך ערב אחד, חילקו לתשעה קונטרסים, ומסרם להעתקה לתשעה ילדים הלומדים אצל מארי יחיא נסים מנצורה.⁹⁶ כל תלמיד שסיים להעתיק דף, העבירו לרבי יחיא נסים מנצורה להגהה. העתקת הספר הושלמה קרוב לעלות השחר. לאחר תפילת שחרית הגיה שוב הרב יחיא קאפח את כל הספר המועתק, והחזיר לסוחרים את הספר שלהם לאחר שכרך אותו שוב.⁹⁷ מאחר שידוע לנו שספר משלי הועתק באחד הימים האחרונים לשהות הסוחרים בצנעא כשהם אורזים את מטעניהם ומתכוונים לשוב לארצם, ואף ידוע לנו שההעתקה הזו נעשתה ביום שלישי כ"ג אדר א' תרפ"ט (05.03.1929), אנו יכולים לשער את יציאתם בסוף חודש אדר א' תרפ"ט (תחילת מרץ 1929).

על הסוחרים האלה אנו שומעים גם ממכתבים שונים (שטרם פורסמו) שכתב הרב יחיא קאפח מתימן למקורביו שבארץ ישראל. האחד, מכתב שכתב ליעיש נדאף שממנו עולה שכבר בחודש אדר ב' (מרץ-אפריל 1929) שמעו בארץ ישראל על הסוחרים האשכנזים האלה "כי יבאו לנצל את מחמדנו" (ראו ציטוט מהמכתב בהמשך).⁹⁸

השני, מכתב שכתב הרב יחיא קאפח לבנו שלמה בכ"ט באדר ב' תרפ"ט (10.04.1929), אוסף שגיב מחפור, מס' K6017): "והן עתה כשבאו שני אנשים בחורים אשכנזים לבקש ספרים עתיקים נתגלו שרח [=ביאור] הרס"ג על ס' [פר] תילים. ודחקתי עצמי להעתיקו מהרה ביום ובלילה עד שהשלמתי. והנה עוד נמצא שרח הרס"ג על ס' [פר] משלי ושכרנו ילדים סופרים להעתיקו. תל"ת [=תהילה לה' יתברך] כי מצאנו אותם, והם חביבים עלינו. ושמחנו במציאת פירושי הרס"ג על תילים ועל משלי כעל כל הון, כי לא היה נמצא אצלנו כי אם שרח ס' [פר] איוב לבדו".

טובי (עורך), כתבים א, ירושלים תשמ"ט, עמ' 479; והשוו הרב יוסף קאפח, "דברי צדיקים וזכרונם בתימן – רשימת חיבורי חכמי תימן לרב יחיא קאפח זצ"ל", תימא א (תש"ן), עמ' 10, הערה 11. [נדפס שוב בתוך: כתבים ג, ירושלים תשס"ב, עמ' 1374, הערה 11].

96 ואלה שמות התלמידים לפי סדר הקונטרסים שכתבו: מוסי יוסף בדיחי, סעיד יצחק לוי, יוסף יחיא עמר, יוסף דוד קאפח, סלימאן יהודה ד' הבאני, חיים יוסף צאלח, ישראל סלימאן כסאר, סאלם יעיש מנצורה, שמעון סאלם עואץ.

97 ראו הרב קאפח, בשער [משלי] (לעיל הערה 87), עמ' 7; ו' הנ"ל, שו"ת הריטב"א (לעיל הערה 87), עמ' 7.

98 לנצל מלשון ריקון מנכסים, והשוו: "ונצלתם את מצרים" (שמות ג, כב).

- השלישי, מכתב שכתב הרב יחיא קאפח לבנו שלמה בראש חודש סיוון תרפ"ט (19.03.1929), אוסף שגיב מחפוד, מס' K6018): "מעט באו כאן שני הילדים האשכנזים לקנות ספרים עתיקים בדמים יקרים, ולשמועתם נגלו הרבה ספרים עתיקים. ומכללם זכינו לראות פירוש רס"ג על תילים ועל משלי הנקרא תפסיר אלתפאסיר. ונשתדלתי להעתיקם, כי חביבים עלינו מאד דברי הגאון הרס"ג!".
- ב. רצהבי⁹⁹ פרסם איגרת מליצית שנכתבה בט' בתמוז תרפ"ט (17.07.1929) ונשלחה מהעיר עדן. באיגרת מספרים הכותבים את צערם וסבלם, והם מבקשים כסף ורישיונות לעלות לארץ ישראל. בין הדברים הם מספרים גם על מקרה של אישה ואחיה שהשלטונות בצנעא העבירו אותם על דתם, והם מעידים על עצמם עדים נאמנים – שני אשכנזים שנקלעו לעיר צנעא והיו עדי ראייה למאורע. נראה שהכוונה לשני הסוחרים האשכנזים הנ"ל שהיו בצנעא באותה התקופה.
- ג. גם חיים חבשוש¹⁰⁰ סיפר על שני שליחים שהגיעו לצנעא לפני ביקורו של הרב שוואגר בחג הסוכות תר"ץ, כלומר בשנת תרפ"ט (1929). הגבאי נכנס לבית הכנסת ומכר לשני השליחים, בלי רשות, שלושה דפים מתלמוד בכתב יד. הגבאי לא ידע להעריך את ערכם, והשליחים נתנו לו 25 ריאל. לאחר מעשה נכנס אביו, אהרן חבשוש, לבית הכנסת ואמר שמכאן והלאה לא יצא מבית הכנסת שום דבר.
- ד. יהודה לוי נחום, שעלה מצנעא לארץ ישראל בסוף שנת תרפ"ט (1929) סיפר כך:¹⁰¹

זכורני בהיותי עוד בתימן, כארבע שנים לפני עלותי ארצה יצאו לתימן שני יהודים מפולין ברשיון מן האמאם יחיא, והשתכנו בבית משפחת לוי בוסאני ז"ל. ישבו בצנעא כששה חדשים והיו לבושים אירופית, במטרה לקנות ספרים עתיקים. הם שלחו שליחים לכפרים לקנות ספרים. גם סוחרים יהודים ממשפחות חבשוש, עמר ועוד, השתתפו בזה ושלחו אנשים לכפרים לקנות ספרים עתיקים כתב יד וספרי דפוס, ושילמו מחירים גבוהים. אני זוכר שהיתה התחרות בין הסוחרים ובין יהודי בשם דוד צובירי (צברי) מסביבות ד'מאר, על ספר הרמב"ם דפוס על קלף וזכה בו אחד הסוחרים, ומכרו לאשכנזים

99 יהודה רצהבי, "תעודות ומקורות", בתוך: יהודה רצהבי (עורך), בואי תימן – מחקרים ותעודות בתרבות יהודי תימן, תל אביב תשכ"ז, עמ' 300.

100 בריאיון לנילי בן-ארי.

101 יהודה לוי נחום, מכמנים מחשיפת גנזי תימן, תל אביב התש"ן, עמ' רמז-רמח.

במחיר גבוה מאד.¹⁰² יום אחד פנו להרב יחיא אלקאפח ז"ל ובקשו להראות להם ספרי דפוס, הוא הראה להם ולא רצה למכור. למחרת באו עם ספר כתב יד, כנראה כתב בערבית שלא ידעו טיבו, הרב ביקש מהם למכור לו את הספר, אך הם לא הסכימו. והוא ביקש מהם להשאיל לו ללילה אחד. הוא הזמין כמה אנשים מתלמידיו פרק את הספר קונטרסים קונטרסים ומסר להם להעתיקו ולמחרת כרך את הספר ומסר לבעליו.

יהודה לוי נחום נולד בשנת 1915 (תרע"ה-תרע"ו). קשה לומר שאת הסיפור עם כל פרטיו הוא סיפר מנקודת מבט של ילד בן עשר. מה גם שלא ידוע לנו על סוחרים שבאו בשנת תרפ"ו (1926). יתרה מכך, ידוע לנו שהסוחרים שהתאכסנו אצל משפחת בוסאני, בשכונת לרב יחיא קאפח, והעבירו לרב ספרים שהועתקו על ידי תלמידיו בהעתקה קולקטיבית עזבו את צנעא בסוף חודש אדר א' תרפ"ט (תחילת מרץ 1929). לכן נראה שנפלה טעות דפוס בדברי הכותב, וצריך לומר "ארבעה חודשים לפני עלותי ארצה". יהודה לוי נחום יצא מצנעא לארץ ישראל לאחר ט' באב תרפ"ט (אוגוסט 1929), ואכן שישה חודשים לפני שיצא, עוד היו שני הסוחרים בבית משפחת בוסאני.¹⁰³

תייר אנונימי בסוף שנת תר"ץ

בהקדמתו לפירוש רבי נתן אב הישיבה כתב הרב קאפח כך:

סבי סבר שאסור להשאיר ספר באקסמפלר אחד ויחיד, ויש להעתיקו בכמה העתקות ולפזרו במקומות שונים. וכעבור תקופת מה צוני להעתיק את הספר בכמה העתקות אני שמצות סבי חזקה עלי, למרות שהייתי עדין צעיר לימים, נגשתי למלאכה. את ההעתקה הראשונה סיימתי בניסן שנת התר"ץ, בהיותי אז כבן שתים-עשרה שנה. בהעתקה זו גם סבי ז"ל עזר לי [...]. באותה השנה

102 נראה שזהו סיפור המכירה שנזכר על ידי יחיא בן יהודה כ'לף, תושב אלגדס, שבדרום תימן, עם אותן הדמויות אך בצורה מעט שונה, בתוך: אפרים יעקב, אלגדס – מחוז, כפר, משפחה ואיש בתימן, תל אביב תש"ף, עמ' 90. שם נזכר שבבית הכנסת באלגדס היה כתב עתיק של היד החזקה' (שסברו שהוא אוטוגרף של הרמב"ם). [דוד] צובירי, חייט האימאם, היה ער לכניסת סוחרים אירופיים לתימן, וכמו אנשים נוספים מיהודי הדרום, היה תר אחר כתבי יד וחפצי ערך בעבור סוחרים אירופיים. צובירי קנה את כתב היד במאה ועשרים קרש (פי שלושה ממחיר ספר תורה) במטרה למוכרו. לדברי יחיא כ'לף, השמועה אומרת שצובירי מכרו למשפחת עמר מצנעא בשלושת אלפי ריאל, ואלה מכרוהו במחיר הגבוה פי עשרה.

103 אם כי ייתכן שכונתו לשני האחים ממשפחת ראם (שכתב שהם באו מפולין) שהיו בצנעא בשנת תרפ"ז, והתארחו גם הם אצל משפחת בוסאני.

עשיתי עוד שתי העתקות. אחת נשארה בידי עד היום, והשניה נמכרה לתייר יהודי שבקר בתימן באותם הימים, ואיני יודע היכן היא נמצאת כיום.¹⁰⁴ אין לנו מידע על ה"תייר" הזה, שביקר אצל הסבא, הרב יחיא קאפח, לקראת סוף שנת תר"ץ (1930), וקנה ממנו העתקה של פירוש רבי נתן אב הישיבה. סוף דבר, בני תימן יודעים לספר בזיכרונותיהם על שני סוחרים אשכנזים שבאו לסחור בתימן, אך הם לא ציינו אם הכוונה לרב שוואגר ולגיסו הרב אהרן רטר, או לרב שוואגר ולרב יעקב הלפרין, שמא הכוונה לשני האחים יוסף ונחום-יואל הלפרין או אולי לשני האחים ממשפחת ראם.

ההתייחסות האמביוולנטית של בני תימן לתופעת הסחר בספרי תימן

אין זה סוד כי המון העם כאן בארץ ישראל מרגישים תחושה של ניצול, רמאות, גולה ואונאה בעת שהם מדברים על כתבי היד התימנים שהוצאו מבית גידולם. את כל חיצי זעמם ותסכולם משליכים בני תימן על הסוחרים. וטענתם בפייהם: "כי יבואו לנצל את מחמדינו".

אומנם למעשה רוב הסוחרים שבאו לתימן¹⁰⁵ לא כפו את הציבור למכור להם את הספרים. להפך, בני תימן שיחרו לפתחם של הסוחרים. היטיב לתאר זאת הרב שלום קורח בלשונו הצוורתית:

בזמן חיפוש הספרים באחרונה, לא היו דלת העם מתאפקים על ספרים שבידם עד דרוש אותם הרוכלים, אלא היה כל אחד משכים לפתחם של [ה]סוחרים לשדלם בקנינו, כי הוא זקוק לדמיהם לצרכיו הנחוצים [...]. על כן אין תלונתנו באמת כי אם על רוע מצבינו אשר השפילנו עד עפר [...]. סוף סוף לא נשאר בידנו לא הספרים ולא כסף מחירם. והמשתכר בהם משתכר אל צרור נקוב. ואני מודה, כי אילו היו לי ספרים עתיקים, הייתי מוכרם, כי לא טוב אנכי מבני עירי ולא הגון יותר מאנשי ארצי.¹⁰⁶

כלומר, הרב שלום קורח אינו שופך קיתונות של זעם על הסוחרים עצמם, אלא על המצב הקשה שגרם לבני תימן למכור את כלי חמדתם בעבור פרוטות כדי לקיים את

104 הרב יוסף קאפח, "דברים אחדים מאת הסופר והמתרגם", בתוך: פירוש רבינו נתן אב הישיבה על ששה סדרי משנה [מהדורת צילום], בני ברק תשע"ה, עמ' 6.

105 פרט לשפירא שהזכרנו לעיל.

106 הרב שלום קורח, איגרת בוכים, בית-שמש תשכ"ג, עמ' פח. והשוו לדבריו בתוך: נחום, חשיפת גנוזים (לעיל הערה 6), עמ' שנא.

נפשם. עם כל זה, בדברי הרב שלום קורח יש נימה של התרעמות על עצם יציאת הספרים מתימן.

דברים דומים עולים מדברי הרב אברהם אלנדאף:

ואולם זאת נחמתי בעניי כי לא נפלו ביד זרים או אנשים ריקים חלילה, כי אם אנשי קדש יראים ושלמים חכמים ומשכילים, ומהם אשר שמו אותם בבתי עקד הספרים בחו"ל לונדון וברלין וזולת, ויש גם בבית הספרים הלאומי פעה"ק [= פה עיר הקודש] ירושלים תבנה ותכונן.¹⁰⁷

כמו הרב שלום קורח, גם הרב אלנדאף כואב על יציאת כתבי היד מתימן, אך הוא מתנחם בכך שהספרים נקנו על ידי אנשים יראים ומשכילים, ובסופו של דבר הגיעו לספריות שונות.

לאחרונה מצאתי באוסף ידידי שגיב מחפוד מכתב מעניין, שטרם פורסם, וממנו עולה הסתכלות נבונה על הדברים מצידו של הרב יחיא קאפח. אף על פי שכל חייו היה הרב יחיא קאפח תר ומחפש אחר כתבי יד עתיקים, עם כל זה לא היה בליבו שום כעס, לא על הסוחרים ולא על ריקון תימן מכלי חמדתה. להפך, הוא הכיר בעובדה כי רק בזכותם הוא עצמו התוודע לכתבי יד עתיקים מכל רחבי תימן. ובטרם הוצאו הספרים מתימן ונסחרו בעולם המערבי, הוא זכה לקבל רשות מהסוחרים להעתיקים בהעתקה קולקטיבית כאמור לעיל.¹⁰⁸

במכתבו ליעיש נדאף מתאריך יום ג' לחודש אלול ה'תרפ"ט (08.09.1929) כתב

כך:

בשולי מכתבך מזמן אדר ב' כתבת שכאשר הוגד לך מידידנו הא' [הוב] יודא עמר הי"ו משני היהודים האשכנזים שיצאו לתימן והגיעו לפה צנעא לקנות ספרים עתיקים, וכבודך נעצב לדבר השמועה הלזו כי יבאו לנצל את מחמדינו. אבל אני לא כן אחשוב. כי זה כמה שנים אנו מחפשים ושואלים לאחינו אנשי הכפרים הבאים לפה, אודות ביאורי רבי' ס"ג [=רבנו סעדיה גאון] הנקרא תפסיר אלתפאסיר, וגם אודות פי' המשנה להרמב"ם על ס' [דר] נשים וס' [דר] קדשים, ואין משיב דבר מהם. ואפשר מחסרון ידיעתם בהם. ועתה למשמע הזלת הכסף מהאשכנזים הגיע אליהם פי' הרס"ג על ספר תילים כדרכו בקדש

107 הרב אברהם אלנדאף, חוברת שרידי תימן (אוצר ספרי תימן), ירושלים תרפ"ח, דף ו ע"א. והשוו לזה, יוסף [יובל] טובי, אלמסודה (ביקורת ספרים), תימא ח (תשס"ד), עמ' 184; רצהבי, במעגלות תימן, תל אביב תשמ"ח, עמ' 99, ד"ה קללת הפיזור.

108 הסתכלות אחרת על דמותו של הרב יחיא קאפח ותלמידיו כמשמרי כתבי יד תמצאו אצל הרב יצחק הלוי (לעיל הערה 16), עמ' תרו-תרח, הערה 205.

וגם על ספר משלי דברים נחמדים. אך מביאורו על התורה לא נמצא כלל. ושני עלים מצאתי מביאוריו על תפסיר ישעיה, ושאלתי מהאשכנזים ס' [פר] משלי ונתתיו לילדי בית הספר הלומדים אצל ידידנו יחיא ׳ן נסים מנצורה הי"ו והעתיקו אותו,¹⁰⁹ ואני העתקתי באורו על תילים. ומפירוש המשנה לא נודמנו אלא איזה עלים, מ"מ [=מכל מקום] שמחתי במציאותם כמוצא שלל רב.¹¹⁰

סיכום

במאמר זה התוודענו לתופעת הסחר בכתבי היד התימניים. הצבענו על שורשיה בהקמת התנועה האינטלקטואלית שנקראה "חוכמת ישראל" בראשית המאה התשע-עשרה. התמקדנו ברב שוואגר, סוחר ספרים אשכנזי, שהגיע לתימן, התערה בקהילה מבחינה דתית, ואפילו ידוע לנו שכובד לשמש כסנדק בכרית מילה, בניגוד לסוחרים אחרים שהיו פחות אדוקים בדתם. כיהודי תלמיד חכם, הוא יצר קשר אמיץ עם הרב הראשי הרב יחיא יצחק הלוי ועם גדולי הרבנים, דן איתם בענייני הלכה ומנהג ואף סיפק להם ספרים שביקשו. הזכרנו בקצרה גם סוחרים אחרים, כגון הרב אהרן רטר, הרב יעקב הלפרין ובניו, שני אחים ממשפחת דפוס האחים והאלמנה ראם ועוד סוחרים שונים שאין לנו מידע עליהם.

את המאמר חתמנו בשלוש גישות לתופעת הסחר בכתבי היד – הטוב, הרע והלא-

נורא.

הטוב – מיוצג על ידי הרב יחיא קאפח ששמח על הצלת כתבי היד, ועל כך שזכה לשמר אותם בהעתקות נוספות. הרע – מיוצג על ידי המון העם החשים תחושה של ניצול, רמאות, גזלה ואונאה. והלא-נורא – מיוצג על ידי הרב שלום קורח שכאב את יציאת הספרים, אבל השלים עם העובדה שהגורם הוא העניות של בני תימן, וכן על ידי הרב אלנדאף שהתנחם בכך שהספרים נקנו על ידי אנשים יראים והועברו לספריות.

109 את תיאור ההעתקה הזו לרבות שמות הילדים המעתיקים תמצאו אצל הרב קאפח, בשער [משלי] (לעיל הערה 87), עמ' ו. על ילדים הלומדים אצל המארי ומעתיקים בזמן הפנוי לבקשת רב זה או אחר ראו גם את דברי הרב יחיא עומסי, בתוך: נחום, מכמנים (לעיל הערה 101), עמ' כה; נדפסו שוב בתוך: הרב אלישע חן, גנוזות ותשובות מחכמי תימן, א, בני ברק תשע"ה, שער ד, הקדמה, עמ' קצג. על מארי יחיא נסים מנצורה שנתן לתלמידיו להשוות תיגאן ולציין את ההבדלים, ראו יהודה יצחק הלוי, מגלות לגאולה, חולון תשנ"א, עמ' 12.

110 מכתב זה נמצא ברשות שגיב מחפור וטרם פורסם.

למותר לציין שבמאמר זה עסקתי אך ורק בקניית ספרים עתיקים שנמכרו מרצון על ידי בעליהם עוד בתימן. אין בדבריי שום אמירה והתייחסות לשוד ולביזה של עסקנים שונים שחטפו את ילדינו ואת אוצרות תרבותנו דווקא כאן בהגיעם לאדמת הארץ המובטחת.